מכון ירושלים למחקרי מדיניות
JERUSALEM INSTITUTE FOR POLICY RESEARCH
معهد القدس لبحث السياسات

שומרים מרחק? מגפת הקורונה והיחסים בין הקבוצות בירושלים

מריק שטרן, חני וייזר

מכון ירושלים למחקרי מדיניות
JERUSALEM INSTITUTE FOR POLICY RESEARCH
معهد القدس لبحث السياسات

שומרים מרחק? מגפת הקורונה והיחסים בין הקבוצות בירושלים

מריק שטרן, חני וייזר

ירושלים, 2021

הוצאת הפרסום לאור התאפשרה הודות לתמיכה של שותפינו:

מכון ירושלים למחקרי מדיניות | פרסום מספר 554

שומרים מרחק? מגפת הקורונה והיחסים בין הקבוצות בירושלים

מריק שטרן, חני וייזר

עריכת לשון: שלומית אלטשולר

הפקה: שירה נחמני

עימוד: אסתי ביהם

עיצוב כריכה: סטודיו אירה גינזבורג

תרשים: עומר יניב

© **2021, מכון ירושלים למחקרי מדיניות**

בית חי אלישר
רח' רד"ק 20, ירושלים 9218604
jerusaleminstitute.org.il
en.jerusaleminstitute.org.il
E-mail: machon@jerusaleminstitute.org.il

תוכן עניינים

תקציר מנהלים 4

מבוא 6

פרק 1. הקדמה 8

מגפת הקורונה ויחסי רוב-מיעוט 9

ירושלים בקורונה 12

פרק 2. בין מצוקה לשילוב – מזרח ירושלים בצל הקורונה 14

התפרצות ראשונה 15

עלייתה של החברה האזרחית הפלסטינית 17

נורמליזציה זמנית – הקשר עם הממסד הישראלי 18

סולידריות חוצת גבולות – מול החברה האזרחית היהודית 22

פרק 3. קהילה במצור – חרדים בירושלים בתקופת הקורונה 25

עלייתה של המנהיגות המקומית 26

האחר הביולוגי 29

מנהיגות במשבר 31

הזדמנויות חדשות 34

סיכום: השפעה לעתיד – המשבר בקפיצת דרך 37

פוליטיזציה במאה שערים, דה־פוליטיזציה בסלאח א־דין 38

מנהיגות במעבר 39

לקראת סדר חברתי חדש? 40

עלייתה של המדינה 41

ביטויי סולידריות א־סימטרית 42

מקורות 44

נספח: רשימת מרואיינים 54

תקציר מנהלים

מגפת נגיף הקורונה COVID-19 הכתה בירושלים בצורה חמורה ופגעה במיוחד במגזרים החרדי והפלסטיני בעיר, העצימה והחלישה סטראוטיפים קבוצתיים והביאה לשינוי זמני בדפוס היחסים בין המגזרים לבין מוסדות השלטון הישראלי. מסמך זה בוחן את השפעת המגפה על מרקם היחסים הבין־קבוצתיים בירושלים, בדגש על סיפורן של שתי קהילות ה"מיעוט" (אשר בעצם יחד הן כבר רוב) הירושלמיות — הקהילה הפלסטינית במזרח ירושלים והקהילה היהודית החרדית. **המסמך מספר את סיפור התמודדותן של שתי הקהילות עם המגפה (בדגש על תקופת הגל הראשון, מרץ-מאי 2020), ובפרט על המפגש בינן ובין הרשויות המנהלות את המשבר, השיח התקשורתי של החברה הישראלית הכללית כלפיהן ושגרת היום־יום הייחודית להן בתקופת הקורונה.** לאור זאת, מטרת המחקר היא לנתח ולאפיין את מגמות השינוי בדפוס היחסים בין האוכלוסיות הנחקרות ובינן לבין הממסד השלטוני המקומי והארצי בתקופת המשבר ולאחריו. המחקר מתבסס על 29 ראיונות עם קובעי דעה ופעילים מרחבי העיר: מנהיגים קהילתיים, פעילי חברה אזרחית, מקבלי החלטות בדרג המוניציפלי והשכונתי וחוקרים העוסקים בקהילות בירושלים. בנוסף לכך נערך ניתוח טקסטים ושיח של ידיעות בתקשורת המקומית והארצית, כמו גם ברשתות החברתיות.

השפעתם החברתית־פוליטית של משברים כדוגמת הקורונה יכולה להתגלם בשינוי דרך או בהאצת תהליכים קיימים. **העדויות שהבאנו במסמך זה מלמדות שהשפעת המשבר על מרקם היחסים בין הקבוצות בירושלים מסמנת האצה של מגמות שהחלו בעשור האחרון מחד גיסא, אך גם נסיגה והתגבשות תהליכים חדשים מאידך גיסא.** הנתונים הגאוגרפיים והפוליטיים לא השתנו, פלסטינים וחרדים חיים בירושלים בצפיפות וללא מענה מספק לצורכיהם הגואים בתחומי הדיור והתעסוקה. גדר ההפרדה מגבילה את הפלסטינים גאוגרפית משלושה כיווני הרוח פרט למערב. גם מעמדה הפוליטי הנחלש של הרשות הפלסטינית אינו צפוי להשתנות בעתיד הנראה לעין. בקרב הקהילות החרדיות כניסת הטכנולוגיה לבתים הפרטיים, החשיפה הגוברת לעולם החילוני, הוואקום שנותר לאחר הליכתם של גדולי הדור הקודם — כל אלו אינם צפויים אף הם להשתנות בעתיד הקרוב. תהליכים אלו הביאו בעשור האחרון לעירוב מרחבי גובר של המרחב הציבורי בירושלים, בדגש על מערב ירושלים הלא־חרדית, שהפכה מגוונת יותר מבחינת הנוף

האנושי בהרכב דיירי השכונות, המועסקים, הצרכנים ומשתמשי הפארקים ואתרי הפנאי והנופש השונים.

מן המחקר עולה כי בעוד משבר הקורונה האיץ את תהליכי השילוב של תושבי מזרח ירושלים ו"נירמל" באופן זמני את הנוכחות האזרחית של השלטון הישראלי במזרח העיר, הוא הביא להידרדרות זמנית במרקם היחסים בין החברה החרדית לאוכלוסייה הכללית בישראל בכלל ובירושלים בפרט. **השוני בדפוס יחסי הגומלין של שתי הקהילות עם הממסד הישראלי בתקופת הקורונה עשוי להעיד על אופי היחסים הבין־קבוצתיים בעידן שלאחר המגפה – שילוב וישראליזציה במזרח ירושלים לצד חיכוך שלילי גובר בין הקהילות החרדיות לשאר הקבוצות בעיר**. עם זאת, אנו צופים כי בטווח הארוך ייתכן ששינויי העומק, אשר משבר הקורונה האיצו בחברה החרדית (נגישות טכנולוגית וצמיחתה של הנהגה מקומית חדשה), יאפשרו את המשך בנייתם של מרחבי שיתוף פעולה חיוביים בין חלק מן הקהילות החרדיות לבין יתר תושבי העיר.

מחקר זה מצטרף לסדרת מחקרים וסדנאות שמקיים מכון ירושלים למחקרי מדיניות בשיתוף קרן קונרד אדנאואר בישראל בתחום פיתוח מרחבים משותפים בעיר. פעילות המכון בתחום זה נעשית מתוך התפיסה כי צמיחתה ופריחתה של עיר כמו ירושלים, השרויה בסכסוכים לאומיים, דתיים ותרבותיים, תלויות בבניית חוסן חברתי בין־קבוצתי, זהות עירונית משותפת ויחסי תלות וגומלין שוויוניים בין הקבוצות.

מבוא

מגפת נגיף הקורונה COVID-19 הכתה בירושלים בצורה חמורה. לפי נתונים עדכניים (נכון ל־17 בנובמבר, 2020), בירושלים התגלו 45,780 נדבקים, הכמות הגדולה ביותר ביישוב אחד בישראל (משרד הבריאות, 2020). אולם המגפה פגעה במגזרים השונים בעיר באופן שונה, העצימה והחלישה סטראוטיפים קבוצתיים והביאה לשינוי זמני בדפוס היחסים בין המגזרים החרדי והפלסטיני לבין מוסדות השלטון הישראלי. מסמך זה בוחן את השפעת המגפה על מרקם היחסים הבין־קבוצתיים בירושלים. המחקר מתמקד בסיפורן של שתי קהילות "המיעוט" (אשר בעצם הן כבר רוב ביחד) הירושלמיות — הקהילה הפלסטינית במזרח ירושלים והקהילה היהודית חרדית. אנו מתרכזים בסיפור ההתמודדות של שתי הקהילות עם המגפה (בדגש על תקופת הגל הראשון, מרץ-מאי 2020), ובפרט במפגש בינן לבין הרשויות המנהלות את המשבר, השיח התקשורתי של החברה הישראלית הכללית ושגרת חיי היום יום בתקופת הקורונה. לאור זאת, מטרת המחקר היא לנתח ולאפיין את מגמות השינוי בדפוס היחסים בין האוכלוסיות הנחקרות ובינן לבין הממסד השלטוני המקומי והארצי בתקופת המשבר ולאחריו. המאמר מתבסס על 29 ראיונות עם קובעי דעה ופעילים מרחבי העיר: מנהיגים קהילתיים, פעילי חברה אזרחית, מקבלי החלטות בדרג המוניציפלי והשכונתי וחוקרים העוסקים בקהילות בירושלים. בנוסף נערך ניתוח טקסט ושיח של ידיעות בתקשורת המקומית והארצית, כמו גם ברשתות החברתיות.

כאשר התחלנו בכתיבת המחקר (יוני 2020) היה זה לאחר סיום הגל הראשון, ומרבית הראיונות עסקו בניתוח התהליכים שהתרחשו במהלכו. ככל שכתיבת המחקר התקדמה, נכנסה ישראל לגל השני (ספטמבר-אוקטובר 2020), שהיה כבר שונה בהיקפו וכן בתגובות המערכת המקומית והמערכת הארצית. בכל זאת בחרנו לתחום את המחקר רק בגבולות הגל הראשון, מכיוון שהוא מייצג בעינינו במידה רבה את תגובת החברה הישראלית למשבר הקורונה בצורתה הראשונית ביותר, בתקופה שאופיינה במידה רבה של חוסר ודאות, הלם ופחד. בכך דווקא הגל הראשון חשף בצורה בלתי מבוקרת את האופן שבו פגש המשבר הבריאותי את השסעים החברתיים בישראל ובירושלים. מכאן שאנו מתייחסים לגל הראשון לא כאל תקופה מייצגת בהכרח את התמודדות החברה הישראלית עם המגפה, אלא כאל חלון החושף תהליכים והתפתחויות מרכזיות בתחום יחסי הגומלין בין האוכלוסיות, גם אם זמניים, המאירים מגמות, אפשרויות ושברים חבויים בזמן העכשווי והעתידי.

חשוב לציין כי באופן מהותי שגרת החיים בצל מגפת הקורונה מחזקת דפוסים של היבדלות מרחבית בין קבוצות אוכלוסייה שונות. מגפת הקורונה, וליתר דיוק דרכי ההתמודדות עימה, מערערים את המרחב הפיזי המשותף. כללי הריחוק החברתי, תקופות של סגר, החשש ממקומות המוניים לצד סגירת בתי עסק ברחובות ראשיים – כל אלה פוגעים במרקם העירוני, ובפרט בחיות ובחיוניות של מרחבים ציבוריים. בתנאים של היבדלות מרחבית גבוהה, דוגמת ההפרדה במגורים בין יהודים וערבים בירושלים (96% מתושבי העיר חיים בשכונות הומוגניות מבחינת שיוך לדת), צמצום המרחב הציבורי משמעו גם צמצום המפגש הבין־קבוצתי. תהליך זה מתעצם גם לנוכח השינויים בשוק העבודה אשר בימים כשגרה הוא אחד המרחבים העיקריים למפגש בין־קבוצתי. לבן המעבר של עובדים רבים לעבודה מן הבית ויציאתם של עובדים רבים לחל"ת או לאבטלה הם זרזים נוספים להיבדלות. בתנאים כאלו גם המאמצים היזומים לייצור מרחב משותף, כדוגמת ערבי שירה או ריקוד משותפים או פעילות משותפת לילדים מכל המגזרים, נפגעים לנוכח הקושי לקיים אירועים רבי משתתפים. בשל כך אין המסמך מתמקד בדפוסי המפגש האינדיבידואליים המתרחשים בחיי היום־יום של תושבי העיר, אלא יותר בתהליכים פנימיים שכל קהילה עוברת בתוך עצמה ובזיקות בינה לבין הממסד האזרחי והממשלתי הישראלי. זאת מתוך התפיסה כי תהליכים אלו (בגון חיבוריות גבוהה יותר לטכנולוגיה, נורמליזציה של פעילות ממשלתית וצמיחת הנהגה אזרחית חדשה) מעצבים באופן ניכר את דפוסי היחסים בין הקהילה לבין המרחב של אוכלוסיית הרוב.

מן המחקר עולה כי בעוד משבר הקורונה האיץ את תהליכי השילוב של תושבי מזרח ירושלים ו"נרמל" זמנית את הנוכחות האזרחית של השלטון הישראלי במזרח העיר, הוא הביא להידרדרות זמנית במרקם היחסים בין החברה החרדית לבין האוכלוסייה הכללית בישראל בכלל, ובירושלים בפרט. עם זאת, אנו צופים כי בטווח הארוך שינויי העומק אשר משבר הקורונה האיצו בחברה החרדית (נגישות טכנולוגית וצמיחתה של הנהגה מקומית חדשה), יאפשרו גם את בנייתם של מרחבי שיתוף פעולה חיוביים בינם לבין יתר תושבי העיר.

מחקר זה מצטרף לסדרת מחקרים וסדנאות שמקיים מכון ירושלים למחקרי מדיניות בשיתוף קרן קונרד אדנאואר בישראל בתחום פיתוח מרחבים משותפים בעיר. פעילות המכון בתחום זה נעשית מתוך התפיסה כי צמיחתה ופריחתה של עיר כמו ירושלים, השרויה בסכסוכים לאומיים, דתיים ותרבותיים, תלויות בבניית חוסן חברתי בין־קבוצתי, זהות עירונית משותפת ויחסי תלות וגומלין שוויוניים בין הקבוצות.

פרק 1. הקדמה

תחום ההידוד היום יומי בין קהילות בירושלים נבדק בכמה מחקרים מקיפים, רובם בהקשר של בחינת היחסים בין יהודים וערבים בעיר (ראו בנבנישתי, 1973, 1981; רומן, 1984, 1992; שטרן, 2010, 2015; שטרן ואסמר, 2017), ומיעוטם בהקשר של יחסי חילונים וחרדים (למשל: חסון, 2007; שטרן ויעקובי, 2020). רומן ווינגרוד מראים כיצד הסכסוך הפוליטי־לאומי משפיע כמעט על כל מנעד יחסי הגומלין בין הפלסטינים לישראלים בירושלים, וכיצד שתי הקבוצות יוצרות הידוד רק במקומות שבהם מרכיב הזהות הלאומית מזערי ואינסטרומנטלי.

לטענת רומן (1984), בעוד בירושלים נשמר בדרך כלל בידול בין יהודים לערבים במגורים, במוסדות הקהילה והתרבות ובמוסדות החינוך, בתחומים הקשורים לכלכלה העירונית — תעסוקה, עסקים וצריכה — ניתן למצוא יחסי גומלין נרחבים ובהם בני הקבוצות היריבות נפגשים בשעות היום במרכזי תעסוקה, באזורי מסחר ובמתחמי צריכה. באפיינו את יחסי הגומלין בירושלים טוען רומן שהם יחסים א־סימטריים המושפעים השפעה ישירה מכמה גורמים: יחסי רוב־מיעוט, הקצאה בררנית של משאבים כלכליים ושליטה פוליטית דומיננטית של המגזר היהודי בעיר. במצב זה במרבית יחסי הגומלין יש נטייה לרמת שילוב נמוכה בקשרים לטווח קצר שאינם כרוכים בזיקות תרבותיות או חברתיות משמעותיות. זהו שילוב מתוך הפרדה, ובו לרוב היהודי יש אפשרויות בחירה גדולות בהרבה מאפשרויות הבחירה של המיעוט הערבי בכל הנוגע לכמות יחסי הגומלין היום־יומיים, לסוגם ולמקומם.

מחקריו של מריק שטרן בעשור האחרון בחנו את מרקם יחסי הגומלין בין יהודים וערבים בעיר בעידן פוסט־אוסלו לאור השינויים הגאופוליטיים שהתרחשו לאחר האינתיפאדה השנייה והקמת גדר ההפרדה (שטרן, 2019). שינויים אלו כוללים תהליכי ישראליזציה בקרב האוכלוסייה הפלסטינית, הבאים לידי ביטוי בעלייה בשיעור הבקשות לאזרחות ישראלית, בגידול ניכר בכמות הסטודנטים הפלסטינים במוסדות להשכלה גבוהה במערב ירושלים (שם), בשילוב תעסוקתי מוגבר של התושבים הפלסטינים בשוק העבודה היהודי ובריבוי מרחבי מפגש יום־יומיים באתרים ציבוריים ומסחריים במערב ירושלים (שטרן 2010; שטרן ואסמר 2017). בהקשר זה יש לציין את שינוי דפוס הפעולה הממשלתי במזרח ירושלים משנת 2014 ואילך, הכולל השקעות מחודשות בתשתיות הפיזיות,

במערכת החינוך, התעסוקה והתרבות של מזרח ירושלים במטרה לחזק את המשילות הישראלית במרחב (שלמה, 2017) ולייצב פוליטית את האזור בעקבות אירועי האלימות של קיץ 2014 ו־2015.

שינויים מקבילים התרחשו בעשור האחרון גם בתחום היחסים בין יהודים חילונים, דתיים וחרדים בירושלים. משנות ה־90 של המאה העשרים גדל חלקה של האוכלוסייה החרדית בירושלים בשיעור ניכר. בשל כך הפכה קהילת הרוב החילונית לקבוצת מיעוט, ואילו הקהילה החרדית הפכה לקהילה היהודית הגדולה בירושלים. שינוי זה התרחש בשל שיעורי הריבוי הטבעי הגבוהים של האוכלוסייה החרדית לצד הגירה שלילית של יהודים חילונים ומסורתיים. בשנים 2016–2018 קרוב ל־33% מקרב היהודים בגיל 20 ומעלה בירושלים הזדהו כחרדים ו־21% בלבד הזדהו כחילונים (חושן, 2020: לוח ג/21). האוכלוסייה החרדית בירושלים דומה במאפייניה לאוכלוסייה החרדית הכללית בישראל ומתאפיינת בשיעורי גידול גבוהים, בהשתתפות נמוכה יחסית בתעסוקה, ובעוני. שיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה החרדית גרם להגברת ההגירה לשכונות חילוניות ודתיות כדוגמת קריית יובל, גבעת מרדכי והגבעה הצרפתית (שם: טבלה ג/22). השינוי הדמוגרפי בשכונות אלו הביא למאבקים בין התושבים על צביון ושליטה בסוגיות של פתיחת מוסדות חינוך חרדיים, פעילות קהילתית ומסחרית בשבתות ושליטה בהנהלת המִנהלים הקהילתיים (ראו לדוג' שטרן ויעקובי, 2020).

לצד עליית המתיחות בין חרדים ולא־חרדים בירושלים המערבית, יש להתייחס גם לתהליכי פתיחות ושילוב שמתרחשים אף הם בקרב האוכלוסייה החרדית. בעשורים האחרונים גדל חלקם של "החרדים המודרניים" (זיכרמן וכהנר, 2012) בקרב הקהילות החרדיות בישראל. קבוצה זו מאופיינת ברצון לרכוש השכלה גבוהה, בשילוב תעסוקתי מחוץ למובלעות החרדיות, במוכנות לגור בערים ובשכונות מעורבות ובדפוסים חברתיים ופוליטיים שפניהם לשילוב בחברה הישראלית (זיכרמן וכהנר, 2012). גם בירושלים, לצד המרכזים הדתיים של הקהילות החרדיות השמרניות, מתקיימת פעילות של חרדים מודרניים, אשר באה לידי ביטוי בהקמת מוסדות חינוך חרדיים ממלכתיים, במיזמים בתחום שילוב החרדים בהשכלה הגבוהה ובתעסוקה ובריבוי פעילים חברתיים חרדיים המקדמים שיתופי פעולה בין־מגזריים (ראה לדוג' לנסקי, 2016; רוח חדשה, 2020).

מגפת הקורונה ויחסי רוב-מיעוט

משברי בריאות בהיקף רחב נוטים מטבעם לחשוף את מידת האפקטיביות של פוליטיקאים וממשלות, לבחון את רמת הסולידריות החברתית ולהדגיש את הפערים החברתיים הקיימים

(Evans, 2005). בשל כך הם אתגר משמעותי לסטטוס קוו החברתי והפוליטי של חברות וקהילות וכר פורה לעלייתן של קבוצות כוח חדשות והסדרים פוליטיים חדשים. במישור היחסים הבין־קבוצתיים מלמד המחקר ההיסטורי על מגפות כי הן עשויות להרע את היחסים בין קבוצות מיעוט לבין הרוב ולהביא לגלי אלימות על רקע אתני או דתי. קבוצות מיעוט חלשות עשויות להיפגע באופן ניכר ממגפות — הן בשל גישה לקויה למשאבים ציבוריים והן בשל הצורך בהפניית הזעם הציבורי והגדרת שעיר לעזאזל שישמש כ"קולט זעזועים" חברתי. דוגמה מובהקת לכך הם הפוגרומים ביהודים בעקבות המגפה השחורה (טוכמן, 1995). מנגד, מגפות בפגיעתן חוצת הגבולות והתרבויות מקרינות גם על הדומה שבין בני האדם, עשויות לייצר הזדמנויות לגילויי סולידריות בין־קבוצתית והאנשה של קבוצות אתניות שונות ומכריחות קהילות ומדינות לשתף פעולה במיגור המגפה (Barry, 2005; Cohn, 2012). אלמנט נוסף שמייחד את מגפת הקורונה, שמתרחשת במאה ה־21 לאחר שלושה עשורים של גלובליזציה תרבותית וכלכלית, הוא הירידה בפעילות ובתנועה הבין־לאומיות ועלייתה המחודשת של המסגרת המדינתית במוסד העיקרי המבטיח את בריאות התושבים. המערכות הבריאותיות והכלכליות של המדינה הפכו לגורליות עבור אזרחים רבים ברחבי העולם.

לאור התפרצות מגפת הקורונה ברחבי העולם בחנו כמה מחקרים את השפעתה החברתית והפוליטית של המגפה במגוון תחומים, ביניהם גם היחס לקבוצות מיעוט, דפוסי אפליה והדרה. במשברים בריאותיים חוות קבוצות מיעוט אתניות וגזעיות פגיעות בריאותיות באופן ניכר יותר מקבוצת הרוב (Roberto et al, 2020). אופייה הייחודי של מגפת הקורונה, המצריכה ריחוק חברתי, עבודה מהבית ותנאי היגיינה וניקיון בבתים — מקשה על בני קבוצות מיעוט להתמודד עימה בצורה נאותה בשל היעדר יכולת טכנולוגית לעבוד או ללמוד מהבית, צפיפות מגורים גבוהה, תנאי סניטרייה נמוכים וקושי תרבותי בהבנת הנחיות הממשלה (Templeton et al, 2020). בשל כך שיעור הנפגעים מקרב קבוצות מיעוט, בדוגמת האוכלוסייה השחורה וההיספנית בארצות הברית, גבוה באופן ניכר משאר הקבוצות באוכלוסייה (Gidda, 2020). קשיים אלו מתעצמים לאור הצורך הגובר בשירותי תמיכה נפשית ועזרה סוציאלית הנותרים ללא מענה ראוי בתקופת המגפה. בישראל תופעות אלו ניכרו בפגיעות הרבה יותר של הקהילות החרדיות (הרמן וענבי, 2020) והערביות.

בתוך כך, הקשיים שחווים קבוצות מיעוט במהלך המשבר הבריאותי עשויים להתעצם לנוכח תהליכי סטיגמטיזציה, גזענות ואף אלימות כלפי קבוצות מיעוט, המונעים משיח מסית וגזעני שמובילים פוליטיקאים, קובעי דעה ודמויות ציבוריות אחרות (Roberto et al, 2020). כאשר קבוצת מיעוט מוגדרת באשמה במגפה או כציבור בעל פוטנציאל הדבקה גבוה, היא הופכת ל"שעיר לעזאזל", ובכך מתאפשרת הסטת האשמה מההנהגה הפוליטית בבל הקשור למחדלים הקשורים בהתמודדות עם המגפה. דוגמה לכך היא העלייה

הניכרת בהתקפות על רקע גזעני כלפי אסייתים־אמריקאים בארצות הברית, בעקבות שיח סטראוטיפי שהוביל ממשל טראמפ בתקופת הגל הראשון, אשר הגדיר את הנגיף כנגיף סיני ואת סין כאשמה הבלעדית בהתפרצות המחלה ובהתפשטותה ברחבי העולם (Croucher et al, 2020). בישראל תופעה זו ניכרת במיצובה של הקהילה החרדית בתקשורת הישראלית הכללית כמקור עיקרי בהפצת המחלה בישראל ובקהילה אשר לא מקיימת במפגיע את כללי הריחוק החברתי. לטענת מנהיגים בקהילה החרדית, החרדים הפכו ל"שעיר לעזאזל הישראלי" של המגפה (הורוביץ, 2020). ערים ושכונות חרדיות הושמו תחת סגר מחמיר יותר מבערים ובשכונות לא־חרדיות עם נתוני תחלואה דומים (אייזיקוביץ, 2020א), זאת למרות שלטענתם, בפועל התושבים החרדים הקפידו על הוראות משרד הבריאות בצורה מלאה והדוקה.

לאור המתואר לעיל, נראה כי המגפה והמשבר החברתי־כלכלי הנלווה אליה מערערים את הביטחון הפיזי והקיומי של אזרחים רבים. בד בבד, בעידוד רטוריקה פוליטית של פחד ושיסוי, עשויה המגפה להרחיב שסעים חברתיים קיימים ואף ליצור שסעים חדשים. עם זאת, התגייסות של אזרחים, קהילות וארגוני חברה אזרחית להסברה, לסיוע במזון ולהקלה על מצוקות נפשיות וכלכליות — עשויים להביא באותה מידה להגברת הסולידריות החברתית הפנים קהילתית. בתקופת הגל הראשון נפוצו בעולם תמונות של אזרחים הנמצאים תחת בידוד ושרים במרפסות עם שכניהם. התרחשויות אלו הפכו לדימוי הנפוץ של הסולידריות החברתית החדשה בעידן הקורונה, שבה תושבים נרתמים לטובת אוכלוסיות בסיכון מוגבר ולטובת בודדים ומשפחות הנמצאים בבידוד. לטענת יולנהיטן ואחרים (Jetten et al, 2020), ההתמודדות עם משבר הקורונה מחייבת פיתוח זהות חברתית משותפת, כמענה לריחוק ולבידוד הפיזי בין הפרטים בחברה. ההתמודדות מייצרת פוטנציאל לגישור בין־קהילתי, למיצוב חדש של קהילות מיעוט וליצירת מרחב לשיתוף פעולה אזרחי הומניטרי חוצה קטגוריות חברתיות ואתניות (הלפרין ואחרים, 2020).

דוגמה יוצאת דופן לכך היא שינוי ההתייחסות התקשורתית והציבורית אל המיעוט הערבי בישראל במהלך המגפה. העובדה שבקרב הצוותים הרפואיים יש ייצוג גבוה מאוד לעובדי סיעוד, לטכנאים ולרופאים ערבים, וכן העובדה שבניגוד לציפיות בגל הראשון הייתה רמת התחלואה ביישובים הערביים נמוכה — הביאו לשיפור הדימוי החברתי של המיעוט הערבי, כפי שבא לידי ביטוי בסקר קודם אשר בחן את השפעת הקורונה על היחסים בין הקבוצות בישראל (הלפרין ואחרים, 2020). מן הסקר, שערך מרכז אקורד בחודש מאי 2020 בקרב 1,099 משתתפים, עלה כי בקרב הציבור הכללי (יהודים לא חרדים), אנשים אשר חשו רמת איום גבוהה מצד הקורונה נטו להביע דעות שליליות יותר כלפי האוכלוסייה הערבית והחרדית לעומת אנשים שחשו רמת איום נמוכה ביחס למגפה. יתר על כן, המשיבים מקרב הציבור הכללי תמכו באופן ניכר יותר באמירות שליליות ביחס לאוכלוסייה החרדית מאשר

ביחס לאוכלוסייה הערבית. כמו כן, מרבית המשיבים במדגם היהודי הלא־חרדי הצהירו כי הם רואים במשבר הקורונה הזדמנות לשיפור היחסים ושיתוף הפעולה עם הערבים (45% במידה רבה ועוד 35% במידה בינונית), ו־95% מהמשיבים הערבים מצאו במאבק במגפת הקורונה משימה משותפת ליהודים ולערבים. נתונים אלו מעידים על האופן הדיפרנציאלי שבו המגפה משפיעה על היחסים בין קבוצת הרוב לקבוצות מיעוט שונות. גם במסמך זה עולה כי המגפה הביאה להרעה ביחסים של האוכלוסייה הכללית מול האוכלוסייה החרדית, לצד שיפור יחסי (או לכל היותר אי שינוי) במרקם היחסים עם האוכלוסייה הפלסטינית ממזרח ירושלים.

לסיכום, לאור ההתרחשויות בישראל ובעולם למן מרץ 2020 ועד היום, ולאור המחקר הקיים בנידון, ניתן לאפיין שלושה כיווני התפתחות חברתיים־פוליטיים אשר עליהם מגפת הקורונה עשויה להשפיע:

א. **סולידריות פנים קבוצתית** – ההתמודדות עם המגפה ובכללה תנאי הריחוק החברתי מייצרים צרכים ומענים לתמיכה חברתית מורחבת ולהידוק ההזדהות עם קבוצת הפנים.

ב. **הרחבת שסעים בין־קבוצתיים** – הפחד מההידבקות והחזרה לקבוצת הפנים עשויים בתנאים של שיח ציבורי קוטבי ומשסה להביא לידי סימון קבוצות מיעוט כ"אחר" הביולוגי, ובכך להרחיב שסעים חברתיים קיימים ו/או ליצור שסעים חדשים.

ג. **יצירת מרחבי שיתוף פעולה והזדהות בין־קבוצתיים** – בתנאים של שיח ציבורי מכיל ודימוי תקשורתי חיובי, עשויים להירקם מרחבים חדשים לשיתוף פעולה בין־קבוצתי ולשיפור בדימוי הציבורי של קבוצות מיעוט.

ירושלים בקורונה

לפי נתוני משרד הבריאות (משרד הבריאות, 2020), למן פרוץ המגפה בראשית חודש מרץ 2020 ועד ה־17 בנובמבר 2020 (עת כתיבת מסמך זה) מכבבת ירושלים בראש טבלת התחלואה לפי יישובים עם כמות מצטברת של 45,780 נדבקים (מקום 39 עם כמות נדבקים ל־100,000 איש). ריבוי הנדבקים בירושלים קשור באופן ישיר לגודל העיר ולהרכב אוכלוסייתה. בעיר הטרוגנית שבה הקהילות הערביות והחרדיות הן יחד רוב מכלל האוכלוסייה – ירושלים נמצאת במעמד פגיע יותר מערים אחרות בישראל. לצד זאת, האוכלוסייה בירושלים צעירה מאוד ובשל מעמדה הציבורי היא נמצאת במוקד תשומת הלב הממשלתית והתקשורתית – בכך מצבה טוב יותר ממצבן של ערים רבות אחרות.

משרד הבריאות, משרד הרווחה, פיקוד העורף ועיריית ירושלים הובילו את המאמצים בהתמודדות עם נגיף הקורונה. לאור המאפיינים הדמוגרפיים הייחודיים של העיר, אשר צוינו לעיל, היה צורך בהתאמה ייחודית של מערך הטיפול הארצי כדי להנגישו לקהילות השונות החיות בירושלים, בדגש על הקהילות הערביות והחרדיות. ההנגשה התרבותית של המאבק בקורונה התרחשה באמצעות ביזור סמכויות אל המערכת העירונית של המְנהלים הקהילתיים. מהלך זה מוסד בחודש אוגוסט 2020 תחת הכותרת "אנשי חיל", פיילוט ארצי שהופעל בעיר בעלות של 1.5 מיליון שקלים ותבליטו לשמור על בריאות הציבור ולמנוע הדבקה בקהילה באמצעות אסטרטגיית טיפול מוקפדת ובהובלת המנהיגות המקומית. באופן זה הובילו המנהלים הקהילתיים את ניהול משבר הקורונה בשכונות והם ביצעו פעילות בתחום ההסברה בשפות השונות, הרווחה והסיוע ההומניטרי. כך למשל סייעו המנהלים למשפחות החולות בשכונות לקבל את המענה העירוני כמו: פינוי אשפה, סיוע בסל מזון אחת לשבוע וחלוקת ערכות הפגה לילדים, וייצרו מעטפת קהילתית עבור משפחות חולות ומשפחות שנמצאות בבידוד. בנוסף לכך, המנהלים הקהילתיים אף גייסו והפעילו מתנדבים מהקהילה בכל הגילים במטרה לסייע לצרכים השונים שעלו מן השטח.

תרשים 1: מספר חולי קורונה פעילים בירושלים לפי אופי השכונות, אפריל–אוקטובר 2020

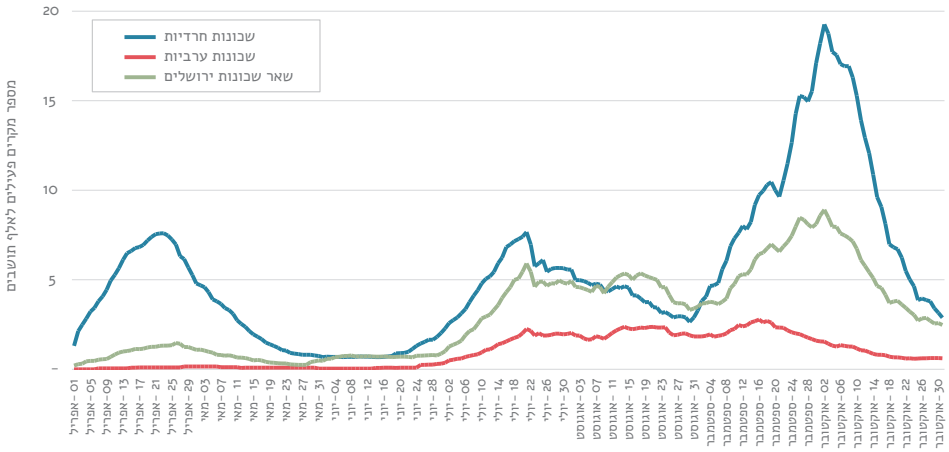

מקור: עיבוד מכון ירושלים למחקרי מדיניות לנתוני משרד הבריאות והלמ"ס

פרק 2. בין מצוקה לשילוב – מזרח ירושלים בצל הקורונה

מגפת הקורונה פרצה בעיצומו של שלב היסטורי ביחסי הגומלין בין תושבי מזרח ירושלים ובין מדינת ישראל. משנת 1967 ולאורך עשרות שנים, לצד שילוב בתחום התעסוקה והמסחר הקפידו הפלסטינים במזרח ירושלים על היבדלות פוליטית וחברתית מן המרחב הישראלי והימנעות מכל מתן לגיטימציה לשלטון הישראלי (אנטי נורמליזציה) (כהן, 2007). אולם מאמצע שנות ה־2000, עם שוך האינתיפאדה השנייה, הניתוק המתמשך מהגדה המערבית (עקב גדר ההפרדה), ייאוש ואדישות פוליטית ביחס לעתיד המדיני, ולאחרונה גם לנוכח השקעות תקציביות משמעותיות של ממשלת ישראל בתשתיות הפיזיות והחברתיות של מזרח העיר – החלו להופיע סימנים רבים לשינוי מגמה ולתחילת תהליך נגדי של ישראליזציה פרקטית, המשנים את פני מזרח ירושלים (שטרן, 2019).

הישראליזציה מתבטאת בין היתר בעלייה בדרישה לאזרחות ישראלית, בשילוב תעסוקתי מוגבר של עובדי צווארון לבן בשוק העבודה הישראלי, בשימוש גובר בתשתיות העירוניות, המסחריות והציבוריות במערב ירושלים ובעלייה דרמטית במספר הסטודנטים ממזרח ירושלים הלומדים במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה במערב העיר.[1] כתוצאה מכך מתחנך לראשונה דור של צעירים ממזרח ירושלים במוסדות ישראליים להשכלה גבוהה, רוכש כלים ואמצעים להשתלבות בשוק התעסוקה הישראלי ומתוודע באופן בלתי אמצעי לחברה ולתרבות הישראלית. חשוב לציין כי תהליכים אלו מתרחשים על רקע אי השוויון והמצב הכלכלי־חברתי הקשה במזרח ירושלים, העימות המתמשך עם צה"ל ומשטרת ישראל וכפיית הניתוק מהגדה המערבית באמצעות הקמת גדר ההפרדה. כל אלו יצרו מצב של היעדר אפשרויות אחרות עבור הצעירים במזרח ירושלים, פרט להשתלבות אינדיבידואלית פרקטית במרחב הישראלי.

לנוכח תהליכי השילוב המרחבי והכלכלי של תושבי מזרח ירושלים במרחב הישראלי, ממשיכים להיאבק ארגונים פלסטיניים ופעילים פוליטיים המזדהים עם הרשות הפלסטינית

[1] בשנה האקדמית 2020–2021 הגישו כ־1,000 סטודנטים ממזרח ירושלים מועמדות לאוניברסיטה העברית, לראשונה מספר גבוה יותר מלכל מוסד אקדמי פלסטיני אחר (כדוגמת אוניברסיטת אל־קודס, אוניברסיטת אל־נג'אח ואחרות).

לשימור חומת הזהות הפוליטית והחברתית הנפרדת של הקהילות הפלסטיניות בעיר. פעילות זו באה לידי ביטוי בהתנגדות ובלחץ על ארגוני חברה אזרחית במטרה למנוע שיתופי פעולה עם ארגונים ישראליים (ממשלתיים, עירוניים או אזרחיים), בהמשך ההתנגדות להצבת מועמדות והצבעה בבחירות המקומיות ובניסיון להיאבק נגד צריכת מוצרים בקניונים ובבתי עסק במערב ירושלים. על רקע זה מתקשים ארגונים ישראליים ובין־לאומיים, המקדמים שיתוף פעולה ודו־קיום, למצוא שותפים ארגוניים רשמיים בצד הפלסטיני במזרח ירושלים, ואילו עיריית ירושלים, המנהלים הקהילתיים ורשויות השלטון השונות, נאלצים במקרים רבים "להצניע" את זהותן הישראלית ו/או לפעול דרך מתווכים וספקים "ניטרליים" כאשר הן באות לפעול בתחום החינוך, התרבות והתעסוקה במזרח העיר. מגפת הקורונה פרצה בתוך מציאות פוליטית זו, הנעה בין כוחות הדוחפים לשילוב ובין כוחות המנסים לשמור על ההיבדלות. אלה היו התנאים שבהם פעלו הרשויות הישראליות בבואן להתמודד עם נזקי המגפה במזרח ירושלים.

התפרצות ראשונה

ב־4 במרץ אושפז בבית החולים פורייה בטבריה ג'וני מג'לטון, תושב מזרח ירושלים בן 36, נהג אוטובוס תיירים. הוא נדבק מקבוצת התיירים שהסיע ברחבי הארץ, וכך הפך לחולה ה־16 בישראל והחולה הראשון שהגיע למצב קשה. למרבה המזל, ג'וני גם הפך להיות החולה הישראלי הראשון שנרפא מקורונה, והוא שוחרר מבית החולים בסוף אותו החודש ושב למשפחתו (חשמונאי, 2020). סיפורו של ג'וני היה האזכור הראשון של מזרח ירושלים בהקשר של מגפת הקורונה בתקשורת הישראלית. סיפורו סוקר בהרחבה במגוון אמצעי התקשורת, לצד התייחסותה של הרופאה שטיפלה בו, ד"ר היבא אבו זייד, מנהלת המחלקה למחלות זיהומיות. העניין בג'וני נבע לא מעובדת היותו ממזרח ירושלים, או מן העובדה כי גם המטופל וגם הרופאה הבכירה שטיפלה בו היו פלסטינים, אלא מכך שהם סיפקו את הדרמה התקשורתית של תחילת התפשטות מגפת הקורונה בישראל. העניין הרב שקיבל מטופל פלסטיני ממזרח ירושלים, אשר בימים כשורה אשפוזו לא היה מדווח כלל, אופייני לתקופה זו, שבה סכנת המגפה וצורכי ההתמודדות מולה חוצים ברמה העקרונית גבולות לאומיים או דתיים. עם זאת, כפי שתיארנו בפרק המבוא, המגפה פגעה באופן בלתי פרופורציונלי במגזרים שונים באוכלוסייה, ואמצעי ההתמודדות כמו גם יחס הרשויות היו שונים בין מגזר למגזר.

יום לאחר אשפוזו של מג'לטון, ב־5 במרץ 2020, התוודעו תושבי מזרח ירושלים עצמם לחומרת המחלה, כאשר הרשות הפלסטינית הכריזה על מצב חירום בעקבות התגלות שבעה חולים בבית מלון בבית לחם, ובמקביל הטיל שר הביטחון, נפתלי בנט, סגר על העיר.

צעדים אלו עוררו לראשונה תחושת חירום במזרח ירושלים והיא אפיינה את האווירה בעיר במהלך כל הגל הראשון.

> "מהרגע שבית לחם נסגרה הבינו במזרח ירושלים כמה זה חמור. אנשים קלטו שזה עניין מאוד רציני, אנשים פשוט נסגרו בבית, ועד היום לא שולחים ילדים לבית הספר". (ריאיון עם דאוד עליאן, 9.6.2020).

החשש מן הבאות, לצד היעדר מקור הסברה מוסמך בערבית וחוסר אמון בשלטונות הישראלים, הביאו במהרה לאווירה של פאניקה וכר פורה לשמועות ולחצאי אמיתות.

> "ואז אנשים התחילו להגיד שזה נעשה במזימה תחילה. והמידע התחיל לזרום בצורה מטעה, שהם עושים לנו את זה דווקא, שרוצים שנמות. הרבה אנשים אמרו שאם יהיה מצב של חולי קורונה קשים, ויזדקקו למכונות הנשמה, יבחרו קודם את היהודים ולהמית את הערבים". (ריאיון עם חנין מג'דאלה, 23.6)

חוסר האמון ברשויות הישראליות והחרדה מן הבאות עיצבו את אופני התגובה של הציבור המזרח ירושלמי במהלך הגל הראשון. למרות הציפיות של הממסד הישראלי והאוכלוסייה הפלסטינית עצמה להתפרצות רחבה במזרח ירושלים, שיעור התחלואה והתמותה במזרח העיר היו נמוכים מן המצופה (תרשים 1). בגל הראשון הביאה החרדה ההמונית את התושבים להקפדה יתרה על כללי הריחוק החברתי והיענות גורפת להוראות הסגר (ריאיון עם ד"ר פואד אבו חאמד). אולם ההצלחה הבריאותית באה במחיר כלכלי־חברתי קשה. מתחילת התפשטות המגפה, במהלך הגל הראשון, סבלה מזרח ירושלים משיעורי עוני ואבטלה גבוהים מאוד. בין החודשים פברואר לאפריל 2020 זינקה במות דורשי העבודה הערבים בירושלים מ־5,532 ל־38,352. שיעור מבקשי דמי האבטלה הערבים בקרב האוכלוסייה הכללית בעיר עמד על 35%, שיעור הגבוה משיעורם בכוח העבודה, העומד על 28%. שיעורי הפיטורין והיציאה לחל"ת הגבוהים ביותר התרחשו בענפי כלכלה שבהם שיעור העובדים הערבים גבוה במיוחד, כדוגמת תיירות, תחבורה ומסחר (פורזיקי, 2020). יש לציין כי במרבית בתי האב במזרח ירושלים קיים מפרנס יחיד (כיוון ש־80% מהנשים הערביות אינן משתתפות בכוח העבודה), וגובה ההכנסה למשק בית נמוך באופן ניכר מאשר בקרב האוכלוסייה היהודית (שטרן ואסמר, 2017), ובשל כך אוכלוסייה זו נמצאת בסיכון רב יותר בתנאים של אובדן מקור הפרנסה.

השילוב בין המצוקה הכלכלית־חברתית לצד החרדה הקיומית היה מצע לשלוש התפתחויות משמעותיות בדפוס הפעילות החברתי־פוליטי של הפלסטינים במזרח ירושלים: 1) התעצמות דור חדש במנהיגות האזרחית־פלסטינית המקומית. 2) נורמליזציה חלקית וזמנית של הקשרים עם זרועות השלטון הישראלי העוסקים בבריאות הציבור. 3) הידוק קשרים חוצי מגזרים עם החברה האזרחית היהודית.

עלייתה של החברה האזרחית הפלסטינית

"היום אני בן אדם ידוע במזרח ירושלים – ראיתי באמת כמה נהייתי יותר ויותר מפורסם בתקופת הקורונה. רדפו אחריי תקשורת בלי סוף, כולל פלסטינים וערבים [...]. אתמול פרסמתי בפייסבוק – משרד הבריאות מגייס במזרח ירושלים סטודנטים חוקרים אפידמיולוגית ב־30 ש"ח לשעה. אין לך מושג כמה אנשים פנו אליי שלשום – אלפים פנו אליי! הרבה מהם גם אנשים מבוגרים. [...] אני מניח שהתוצאות של הדבר הזה יהיו מאוד קשות וישפיעו על תושבי מזרח ירושלים באופן קשה לטווח מאוד ארוך וישפיעו בכל תחומי החיים". (ריאיון עם פואד אבו חאמד)

לתוך ואקום ההתמודדות עם הקורונה במהלך הגל הראשון נכנסו מנהיגים וארגונים חברתיים מקומיים שפעלו בכמה מישורים למען מניעת ההידבקות וסיוע למשפחות ולתושבים במצוקה כלכלית או חברתית, מקרבם בלטו מספר פעילים חברתיים, כדוגמת פואד אבו חמאד, דאוד עליאן, ד"ר סאמר אל עאוור ומוחמד עבדו. דוגמה לארגון חברה אזרחית שהגביר את פעילותו ואת נוכחותו עם תחילת המשבר הוא מרכז עטאא למיצוי זכויות הפועל במזרח ירושלים. אתגר משמעותי בהתמודדות האוכלוסייה עם המגפה היה העדר מידע בערבית: הוראות משרד הבריאות וטפסים לשבים מחו"ל ולנכנסים לבידוד היו בעברית בלבד. גם מידע לגבי תהליכי מיצוי זכויות לקבלת דמי אבטלה ומענקי הביטוח הלאומי לא היה נגיש בערבית. המרכז הפעיל מתנדבים אשר סייעו למאות תושבים למלא טפסים ולהגיש בקשות לדמי אבטלה ומענקי סיוע. המרכז גם עסק בהסברה ובהעלאת המודעות בצורך בריחוק חברתי. בין היתר, בשותפות עם הארגון המערב־ירושלמי מדינת ירושלים ועיריית ירושלים הופק סרטון הסברה בערבית שהופץ בקרב אלפי צופים ברשתות החברתיות (ריאיון עם דאוד עליאן).

המשבר הביא להקמתה של קואליציית ארגונים – האספה הירושלמית למלחמה בקורונה (תג'מוע אל מקדסי), אשר איגדה כ־82 ארגונים פלסטיניים מכל קצות הקשת הפוליטית לתיאום מאמצי הסברה וסיוע. הקבוצה שפעלה בעיקר ברשת הוואטסאפ יזמה באופן עצמאי את הקמת מלונית הבידוד הראשונה במזרח ירושלים בבית החולים סנט ג'ורג', מלונית שזכתה להכרה רשמית של משרד הבריאות. כך הפכה הקואליציה לגורם מתווך דומיננטי (גם אם לא רשמי) בין מזרח ירושלים לבין הרשויות הישראליות העוסקות במגפה. כפי שמתארת זאת מליחה זגייר, מתכננת אורבנית תושבת בית חנינא:

"ההתאגדות של החברה האזרחית הייתה מאוד מרשימה. תג'מוע אל מקדסי, האיגוד הירושלמי של המלחמה נגד הקורונה, עשה עבודה מדהימה בהפצת מידע. היה

אמון בקרב תושבי מזרח ירושלים כלפי הארגון הזה, כל הזמן הם פרסמו ברשתות החברתיות מידע על עצמם והייתה שקיפות. הם עשו עבודה מאוד טובה וזה הגדיל את האמון של התושבים בהם. זה נתן תחושה שהנה אנחנו יכולים לעשות כאן משהו טוב בלי הרשות הפלסטינית ובלי הרשויות הישראליות".

הפעילות הענפה של החברה האזרחית הפלסטינית לא צמחה על קרקע בתולה. קדמו לה שנים של צמיחת מרקם עשיר של ארגוני חברה אזרחית, אקטיביזם שכונתי והבניה של זהות "מקדסית", שהיא מובחנת הן מהפלסטינים בגדה המערבית והן מהפלסטינים אזרחי ישראל. תהליכים אלו התרחשו לאור הייאוש מהרשויות הישראליות והפלסטיניות ובשל תחושה של בידוד ומצוקה מתמשכת ללא מענה שחוו תושבי מזרח ירושלים מאז קריסת הסכמי אוסלו והאינתיפאדה השנייה (אברהמי, 2020). משבר הקורונה הביא לידי ביטוי תהליכים מתמשכים אלו למול שעת מבחן גורלית וגלובלית. אם כן, ההתעצמות הפוליטית של החברה האזרחית במזרח ירושלים מעידה על עלייה בהון החברתי של מזרח ירושלים שנוצרה בתקופת הקורונה, והיא התבטאה במרקם מחוזק של יחסי גומלין בין ארגונים אזרחיים, ברמת אמון גבוהה יותר בארגונים ופעילים, בהיכרות טובה יותר איתם ובתחושת ייעוד חיובית משותפת שחורגת מעבר להתנגדות לשלטון הישראלי.

נורמליזציה זמנית – הקשר עם הממסד הישראלי

לצד ההתלכדות הפנימית של החברה האזרחית המזרח־ירושלמית, יצר משבר הקורונה גם תקדימים בציר החיצוני — מרקם היחסים הנפיץ והטעון בין התושבים, הפעילים החברתיים והארגונים הפלסטיניים המקומיים לבין רשויות השלטון הישראליות. ההתמודדות עם המגפה חייבה את ארגוני הסיוע המקומיים לשתף פעולה עם זרועות שלטון שנחשבים בימים כסדרם כלא לגיטימיים ואשר שיתוף פעולה עימם מבטא נורמליזציה. מדברי המרואיינים ממזרח ירושלים עולה כי שלושה גורמים עיקריים הניעו את הנורמליזציה הזמנית מול השלטון הישראלי: 1) אופיו האזרחי־הומניטרי של המשבר — בניגוד למשברים הקודמים, כדוגמת האינתיפאדה הירושלמית שהחלה בקיץ 2014 , שבר הקורונה לא נשא אופי פוליטי או ביטחוני אלא הומניטרי, וכך אִפשר לחברה האזרחית לקבוע את סדר היום המקומי מבלי לחשוש מתגובת רשויות הביטחון הישראליות. 2) הרשות הפלסטינית — הסגר שהטילה הרשות הפלסטינית על ערי הגדה מנע לראשונה את כניסתם של המזרח ירושלמים לערים השכנות והותיר אותם במרחב הבריאותי הישראלי. 3) חוק היישום — ממשלת ישראל נקטה פעולות אגרסיביות למניעת מעורבות הרשות או גופים עצמאיים אחרים בתחום בריאות הציבור בשטח המוניציפלי של ירושלים. בתוך ההקשר הזה נרקמו שיתופי פעולה פורמליים ובלתי פורמליים עם שלושה גורמים עיקריים: משרד הבריאות, עיריית ירושלים

ופיקוד העורף. השותפות עם האחרון, כגוף צבאי־ישראלי, מייצגת את השינוי הדרמטי ביותר במדיניות האנטי נורמליזציה המסורתית הנהוגה במזרח ירושלים.

מחודש מרץ 2020 ואילך הפעילה עיריית ירושלים מערך רחב של פעולות סיוע בתחומי המזון, הרווחה, החינוך והתרבות במזרח ירושלים בהיקפים שלא התקיימו בעבר (עיריית ירושלים, 2020א). דוגמה לכך היא פעילות אגף חברה – מזרח ירושלים. לטענת מנהל האגף, אוסאמה גנאים, משבר הקורונה הגביר בצורה ניכרת את פעילות האגף, כמו גם את ההיענות והשותפות של הציבור. האגף הפעיל צוותי חירום במנהלים הקהילתיים של השכונות השונות במזרח העיר, ואליהם גויסו כ־2,000 מתנדבים מקומיים שמרביתם לא התנדבו בעבר במסגרות של העירייה, וחלקם אף התנגדו לכך בגלוי בעבר. המתנדבים הופעלו בתמיכה בקשישים ובמבודדים ובאספקת סלי מזון. גורם בולט בקרב המתנדבים הם בוגרי תנועות הנוער שהקימה עיריית ירושלים בשנת 2016 במנהלים הקהילתיים במזרח העיר. באופן זה מינפה עיריית ירושלים את המאמצים שהושקעו במסגרת תוכנית החומש הממשלתית בתחום הנוער והחברה במזרח ירושלים. משבר הקורונה אִפשר מתן לגיטימציה ומיסוד חברתי למסגרות עירוניות שנתפסו עד כה כאמצעי ציני לישראליזציה.

> "יש כאלה שמתנגדים עד היום לעזרה של העירייה. הרבה מאלה שעבדו, שעשו שותפות ביחד, הרגישו שבתקופות כאלה אין פוליטיקה, אין מלחמות, רק מה שמגיע לנזקק או לתושב עצמו. במנהלים הקהילתיים יש כבר הרבה שיתופי פעולה שכונתיים, מנגנון שכונתי. יש כאלה שאמרו – אני עזרתי רק בתקופה הזו ולא מעניין אותי יותר – אבל אלה לא יתנגדו (יותר בעתיד)." (אוסאמה גנאים, מנהל אגף חברה – מזרח ירושלים, עיריית ירושלים)

הפעילות של פיקוד העורף במזרח ירושלים היא זו שיצרה את הדילמות המשמעותיות ביותר עבור התושבים. הפיקוד פרס את חסותו על מלון הבידוד בסנט ג'ורג' שהקימה קואליציית הארגונים תג'מוע אל מקדסי. מהלך זה התחייב מן המציאות בשל הצורך בתיאום שוטף בין הפיקוח על המבודדים למשרד הבריאות ובין הרשויות המעורבות. בתוך כך נוצרו מגעים ושיתופי פעולה שוטפים בין הפעילים השונים ובין קציני פיקוד העורף. פיקוד העורף אף חילק מזון באופן ישיר בשכונות הפלסטיניות. למרות ציפיות הרשויות עצמן, הפעילות של פיקוד העורף התקבלה ללא מחאה או התנגדות פעילה (ריאיון עם האני ר'ית).

אולם עבור רוב האוכלוסייה הפלסטינית, הסיוע הישראלי לא הגיע בהכרח ב"מדים" או תחת הלוגו של העירייה, אלא דרך מתווכים. במטרה למנוע התנגדות למדו בעיריית ירושלים, כמו גם ברשויות אחרות בעשור האחרון, לעשות שימוש במתווכי משנה, כדוגמת עמותות מקומיות, עצמאים ועסקים מקומיים. כפי שניסחה זאת אריאלה צוויקל, מנהלת

המחלקה לתרבות, חברה וספורט בעיריית ירושלים: "העירייה למדה לשים את האגו בצד, בלי לוגו בלי ועדת חסויות, מצאו דרכים להפעיל תוכניות במזרח ירושלים". כך הכירו הרשויות באופייה הפוליטי האנומלי של מזרח ירושלים והכפיפו את צורכי הייצוג הסמלי לטובת אספקת השירות הנדרש.

ביטוי נוסף להתאמת ההסברה העירונית־ממשלתית במזרח ירושלים הוא מרכזיותה של המדיה החברתית הדיגיטלית כציר תקשורת לגיטימי ואפקטיבי. כך למשל, לצד לוח שידורים דיגיטלי בערבית אשר עיריית ירושלים הפעילה באמצעות עמותת בולנא (בהרחבה בעמוד הבא), בלט עמוד הפייסבוק בערבית של ראש העיר משה ליאון בתפקידו המרכזי בערוץ הסברה (ריאיון עם בן אברהמי). גם תשדירים בערבית בהפקת משרד הבריאות, שהופצו ברשתות החברתיות, זכו לחשיפה גבוהה במיוחד, וחלק מן המסרים הועברו בצורה אפקטיבית בעזרת סוכני תיווך מקומיים, תושבי מזרח העיר אשר תרגמו, ניסחו מחדש והפיצו באופן עצמאי את ההוראות של משרד הבריאות בערוצי המדיה החברתית האישיים שלהם (ריאיון עם אחמד אסמר).

ניכר כי העובדה כי התושבים צורכים את הרשתות החברתיות באופן פרטי, אינדיבידואלי ואנונימי או באמצעות מתווכים מקומיים, ולא באופן פומבי ומוסדי, מאפשרת מתן לגיטימציה גבוהה יותר לערוצים אלו בהשוואה לציר ההסברה המסורתי המתרחש באמצעות ערוצי התקשורת הציבוריים או באמצעות מפגש פנים מול פנים ועשוי לייצר מצג של נורמליזציה שממנו נמנעים תושבים רבים במזרח ירושלים. לטענת בן אברהמי, חוקר רשתות חברתיות במזרח ירושלים, תושבי מזרח העיר הבחינו במאמצים של העירייה במסגרת המאבק בקורונה, ודבר זה בא לידי ביטוי בשיח חיובי יותר ברשתות החברתיות כלפי העירייה והעומד בראשה. ואכן, סקר חוסן שערכה עיריית ירושלים בחודשים מאי–יוני 2020 בקרב כלל תושבי ירושלים (עיריית ירושלים, 2020ב), מעיד על הרמה הגבוהה של האמון אשר נתנו תושבי מזרח העיר בממסד העירוני בזמן משבר הקורונה. 53% מבעלי הדעה בקרב המשיבים הערבים (n=1419) דיווחו על שביעות רצון מפעילות העירייה וראש העיר ("די מרוצה" ו"מרוצה מאוד"), בהשוואה ל־63% מקרב בעלי הדעה במשיבים היהודים (n=3041).

עם זאת, למול מאמצי הסיוע של עיריית ירושלים ופיקוד העורף, ממשלת ישראל באמצעות משטרת ישראל לא שינתה את מדיניותה המחמירה ביחס לסממני מעורבות הרשות הפלסטינית בירושלים, גם כאשר מדובר היה בסיוע הומניטרי בשיא המשבר. בחודש אפריל פעלה הרשות הפלסטינית בבמה מוקדים במרחבי התפר של מזרח ירושלים, כגון כפר עקב ומחנה פליטים שועפאט, בפעולות לשמירת בריאות הציבור, כדוגמת חיטוי, אכיפת סגר והקמת מחסומים. בחלק מן המקרים הפעילות נעשתה בתיאום עם הרשויות הישראליות או בהתעלמותן, אולם במקרים מסוימים ישראל התערבה בבוחניות, אסרה

את האנשים המעורבים או דרשה מהרשות לסגת מן השטח המוניציפלי הירושלמי (חסון, 2020ב). בשבונת צור באהר החרימה משטרת ישראל משאית שנשאה תרומות של מזון לתושבי השבונה, בטענה שמדובר בסיוע שמקורו ברשות הפלסטינית. טענה זו התבררה כלא נכונה בהמשך, אך מראות ההתערבות של משטרת ישראל כנגד מאמצי הסיוע השונים שימשו כתחמושת פוליטית את המתנגדים לסיוע הישראלי, בטענה שהם מונעים מרצון לחזק ישראליזציה ולנרמל את השלטון הישראלי בעיר (ריאיון עם דאוד עליאן, 2020). דוגמה לכך היא התגובה לכתבתו של ניר חסון מה־3 במאי 2020, שפורסמה ב"הארץ" תחת הכותרת: "משבר הקורונה נראה כירח דבש בין הקורונה לעירייה". הכתבה שתיארה את התחזקות היחסים בין עיריית ירושלים ובין פעילי החברה האזרחית הפלסטינית בתקופת המשבר, ציינה גם את שיתוף הפעולה הקבוע מול קציני פיקוד העורף. הכתבה תורגמה לערבית והופצה ברשתות החברתיות של מזרח ירושלים וזכתה לגינוי ולהכחשה רחבה מצד הפעילים הפלסטינים, ביניהם חברי תג'מוע אל מקדסי. בפוסט שפורסם בעמוד הקואליציה נכתב בתגובה כי התיאור ב"הארץ" היה כוזב, וכי חברי הארגון מתחייבים לכך שהמטרה שלהם היא דתית, לאומית ופטריוטית. כמו כן, בפוסט קראו חברי הקואליציה שלא לשאוב מידע אקטואלי מכלי תקשורת ישראליים, שמטרתם היא להפיץ רעל ולהלבין את פעילות השלטון הישראלי.

תמונה 1: רשומה בפייסבוק בעמוד של תג'מוע אל מקדסי

التجمع المقدسي لمواجهة الكورونا
3 במאי 2020 ·

بيان صادر عن التجمع المقدسي لمواجهة الكورونا...
منذ انطلاق التجمع المقدسي لمواجهة الكورونا ... كان ولا يزال هدفنا هو تجميع وتوحيد الجهد الاهلي الوطني المقدسي تحت مظلة واحده في ظل تميز وتقصير واضح من قبل الاحتلال اتجاه مواطنينا في مدينتنا المحتله.. لذلك هب الجميع للعمل والتطوع والتبرع ووضعت وتوضع طاقات كبيره في التجمع من أجل خدمة اهلنا في قدسنا الحبيبه.. وانطلق التجمع بتحالف ٨٣ مؤسسه وتم تنظيم العديد من البرامج التوعوية الطبية والارشادية والنفسية... وتم الضغط للحصول على مكان للحجر والذي تم التبرع به من قبل شركة باديكو لغاية الحجر ونحن مستمرين بالحجر لغاية 14/5 أن شاء الله.
اليوم صدر تقرير عن صحيفة هأرتس الإسرائيلية والتي خلطت الحابل بالنابل وبأسلوب مقصود.... واننا نستنكر ما ورد بصحيفة هأرتس بما يخص التجمع ونرفض ان يزج اسمنا باي صحيفه إسرائيلية وبهذا الشكل المناقض للحقيقة... لذلك وللمرة الأخيرة نوضح اننا تجمع لمؤسسات مقدسية وطنية وطريقنا هو وطني جامع...
ونطلب من ابناء شعبنا الشرفاء عدم التعاطي مع المعلومات من المصادر الاسرائيليه والتي هي معروفه لنا جميعا بطريقه بثها للسم وتبييض صفحتهم على حساب اهل القدس .
ونحذر من مروجي الفتن من ابناء جلدتنا الذين لا هم ساعدونا ولا هم تركونا؛ بل بثوا سمومهم والروح السلبية . كنا وسنبقى بمرجعيتنا الوطنية السند للمقدسيين والمقدسيات

التجمع المقدسي لمواجهة الكورونا القدس 3/5/2020

לסיכום, ניכר כי בגל הראשון פעילותם של עיריית ירושלים, משרד הבריאות ופיקוד העורף במזרח ירושלים יצרה תקדימים בתחום יחסי הגומלין בין החברה האזרחית הפלסטינית לישראל המערכתית. בעיקר בלטה התגברות האמון של הציבור הפלסטיני בעיריית ירושלים ובראש העיר, משה ליאון (ריאיון עם פואד אבו חאמד). עם זאת, עם שוך הגל הראשון, חלק מהחיבורים שנוצרו בשיא המשבר נפרמו, ומאמצי הבלימה האינטנסיביים של הרשויות הישראליות לא הורגשו באותה עוצמה במהלך הגל השני.

סולידריות חוצת גבולות – מול החברה האזרחית היהודית

בעשור האחרון, וביתר שאת לאחר רצח מוחמד אבו־חדיר בקיץ 2014, חל שינוי בחברה האזרחית־ליברלית של מערב ירושלים. לאחר שנים של פעילות עם מבט פנימה — עיסוק בתכנון וסביבה, דת ועיר ופוליטיקה מקומית — נוצר צורך חדש להתמודד עם השסע הבין־מגזרי בעיר, בדגש על הסכסוך הלאומי־דתי בין יהודים וערבים והסכסוך ההגמוני־תרבותי בין חילונים, דתיים וחרדים. כתוצאה מכך רבו היוזמות המבקשות לייצר מרחבים משותפים בירושלים, להילחם בגזענות ולעודד זהות עירונית מכילה וסובלנית בניסיון להתעלם מהאספקטים הפוליטיים של הסכסוך הישראלי־פלסטיני או לעקוף אותם. במרבית המקרים, היוזמות, אשר כאמור "נולדו" במערב ירושלים, התקשו למצוא ארגונים פלסטיניים לשיתופי פעולה, ופעילים רבים במזרח העיר נמנעו מלחבור בגלוי לפעילות חברתית ישראלית מחשש למתן לגיטימציה פוליטית ומראית עין של נורמליזציה. למרות הקשיים הצליחו כמה ארגונים, דוגמת המרכז הבין־תרבותי, בולנא והמודל הירושלמי, ליצור שותפויות ארוכות טווח עם פעילים פלסטיניים ולייצר מודלים חדשים של שיתופי פעולה בין־מגזריים.

ניתן לזהות כי במהלך הגל הראשון ותקופת הסגר וההגבלות החברתיות, שתושבי מזרח העיר חוו בהם קשיים רבים, התעצמה התשתית הבין־מגזרית במישור היהודי־ערבי בחברה האזרחית במערב ירושלים. אותם ארגונים, אשר טיפחו תשתית חוצת מגזרים לפני המשבר, הצליחו למנף אותה לטובת הגברת המעורבות ופיתוח אמצעי סיוע ייחודיים. לצד זאת, כמה ארגונים אשר פעלו רק ברמה הפנים־מגזרית יהודית עד המשבר, הצליחו לראשונה לייצר פעילות גם במזרח ירושלים.

עמותת בולנא היא דוגמה לארגון בין־מגזרי אשר עבר גלגולים שונים למן הקמתו בשנת 2010. הארגון קיים בתחילה ערבי שירה בציבור ליהודים ולערבים, ולאחר מכן הקים מערך של טורניר שש־בש שהתקיים בתלפיות ובבית חנינא. בשנים האחרונות, לצד המשך הפעילות ליצירת חברה משותפת, התמקד הארגון גם בשיפור תנאי החיים במזרח

ירושלים ובמיצוי זכויות מול עיריית ירושלים. הנהלת הארגון מורכבת מפעילים יהודים וערבים. במהלך משבר הקורונה הפך הארגון לאחד מ"קבלני המשנה" הגדולים של עיריית ירושלים בהפעלת תוכנית סיוע בתחום אספקה וחלוקה של סלי המזון וקידום תרבות בזמן הסגר במזרח העיר. פרויקט משותף מרכזי של כולנא ועיריית ירושלים היה בניית לוח שידורים בדיגיטל – רצועות תוכן לילדים ששהו בבית בזמן הסגר (זכו לכ־700 אלף צפיות בתקופת הרמדאן). לדברי יו"ר כולנא, ז'קי ג'מאל, היתרון של הארגון בעיני עיריית ירושלים הוא שהם "נתפסים באופן שונה ע"י הממסד, מייצרים מפגש לא פוליטי, בלי לדבר על הקונפליקט. זה מאפשר לאנשים מכל הרקעים להיות מעורבים". עם זאת, השותפות העירונית מול כולנא התבצעה תחת עמותה מקומית בשם "מיננו בום" שמנהל אחד מחברי הארגון, מחמוד שחאדה. המקרה של כולנא מייצג את היתרון של ארגון אזרחי בין־מגזרי בתקופת המשבר ואת מרכזיות השאלות של לגיטימציה פוליטית בתווך הצר הקיים בגבולות השיח של עיריית ירושלים ותושבי מזרח ירושלים.

גורם מרכזי לבניית התשתית הבין־מגזרית בירושלים הוא המודל הירושלמי מיסודה של קרן ליכטאג, אשר מאז שנת 2014 מפעיל פורום של פעילי חברה אזרחית רב־מגזרי במטרה לבנות חוסן עירוני המבוסס על חברה אזרחית משותפת. במהלך משבר הקורונה העניק המודל מענקי חירום לפעילי המודל אשר הציעו פרויקטים של סיוע. בתוך מפגשי המודל נוצרו חיבורים בין נציגי עמותות שונות, אשר אפשרו החלפת רעיונות ומידע וגם שיתוף פעולה בתקופת הקורונה. אחד החיבורים החדשים שנוצרו במשבר הנוכחי הוא בין הארגון סיירת סח"י לכולנא, והפעלת המתנדבים היהודים של סח"י בחלוקת מזון לראשונה במזרח ירושלים.

סיירת סח"י (קיצור ל'סיירת חסד ייחודית') מפעילה נוער שוליים לטובת תושבים נזקקים בשכונת מגוריהם. בימי שגרה מעבירים בני הנוער בסתר סלי מזון לתושבים עניים ולניצולי שואה. לצד הסיוע לאוכלוסייה חלשה, נועדה הפעילות לייצר תחושות של שייכות ושל משמעות בקרב בני הנוער. הארגון פועל מאז 2010, וברשותו 36 סניפים ברחבי הארץ, כולם במגזר היהודי. בחודש מרץ, לנוכח הפגיעה במפעל ההזנה של בתי הספר עם השבתת הלימודים, הזמינה עיריית ירושלים את הארגון לפגישה עם מְנהל החינוך. הסיירת סייעה לעירייה לשנע ארגזי מזון לנתמכי משרד הרווחה בעיר. התוכנית כללה גם כתובות במזרח ירושלים. בני הנוער הכינו את ארגזי המזון והעבירו אותם למנהלים הקהילתיים ולארגונים מקומיים במזרח העיר. לדברי אברהם חיון, מנכ"ל הארגון, בני הנוער מצאו עצמם לראשונה עוזרים לאוכלוסייה במצוקה במזרח ירושלים, בשימת דגש להתאמה תרבותית של משלוחי המזון. לטענתו, למרות הציפייה להתנגדות מצד בני הנוער, אשר חלקם היו קשורים בעברם לארגונים קיצוניים דוגמת להב"ה, "בני הנוער הפתיעו ונרתמו, והתרגשו מאוד מהמפגשים במזרח ירושלים". למהלך הייתה השפעה ארגונית רחבה יותר,

ולדברי חיון, "זה אִפשר לבני הנוער להיות בשלים ופתוחים למהלך התרחבות למגזר הלא־יהודי, וגם יצר קשרים עם הצד השני".

לסיכום, משבר הקורונה הניע שלושה תהליכים אשר משליכים על מרקם יחסי הגומלין בין תושבי מזרח ירושלים ובין החברה הישראלית־יהודית. ראשית, עלייתה של החברה האזרחית במזרח ירושלים והעצמתה מייצרות פלטפורמה למנהיגות מקומית חדשה. מנהיגות זו, גם אם תישאר דתית ולאומית במידה דומה לקודמיה, עשויה גם להיות כפופה פחות לגורמים פוליטיים ברשות הפלסטינית ותלויה בהם פחות, מעורה ואוריינית בחברה הישראלית ופתוחה יותר לשיתופי פעולה ברמה האזרחית עם הרשויות הישראליות ותושבי מערב העיר. שנית, נרמול הקשרים המוסדיים בין הפעילים הפלסטיניים לבין הרשויות הישראליות, תוך העצמת תפקידם ומידת קבלתם הציבורית של המנהלים הקהילתיים, מקדם את תהליכי הממשול והישראליזציה של מזרח ירושלים והפיכתה בפועל לחלק אינטגרלי יותר של החברה הישראלית וכלכלתה. שלישית, המשבר הגביר את הרלוונטיות ואת החשיבות של ארגוני חברה אזרחית בין־קבוצתית לבניית יסודות לשיתופי פעולה על בסיס זהות עירונית משותפת ובניית חוסן עירוני חברתי באמצעות רישות בין פעילים וארגונים.

פרק 3. קהילה במצור – חרדים בירושלים בתקופת הקורונה

כבר בראשית הגל הראשון, צוות המומחים של מכון ויצמן, המייעץ למל"ל בהתמודדות עם מגפת הקורונה, סימן את האוכלוסייה החרדית כאחת מהאוכלוסיות בסיכון גבוה להתפשטות התחלואה. התפלגות הגילים וצפיפות הדיור, כמו גם אורח החיים הייחודי המתאפיין במפגשים חברתיים ודתיים מרובי משתתפים, העמידו את האוכלוסייה החרדית בירושלים במצב מסוכן במיוחד בהתמודדות עם התפשטות הנגיף. החברה החרדית אכן ספגה מהלומה קשה במיוחד, והחרדים היו האוכלוסייה בעלת שיעור חולי הקורונה הגבוה ביותר – גבוה במיוחד ביחס לחלקם באוכלוסייה. באמצע חודש מאי, לקראת סוף גל התחלואה הראשון, 22% מההידבקויות בקורונה היו ביישובים חרדיים, ו־26% נוספים ביישובים שבהם ריכוז גבוה של אוכלוסייה חרדית. שיעור הנדבקים המאומתים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל היה הגבוה מבין כלל האוכלוסיות באופן עקבי משך חודשים בתקופת הגל הראשון (וייס, 2020). עד חודש אוקטובר שיעור קורבנות המגפה בקרב האוכלוסייה החרדית עמד על 12%, בדומה לשיעורם באוכלוסייה, אך גבוה במיוחד לאור התפלגות הגילים במגזר. גם שיעור החרדים בקרב החולים במצב קשה וקריטי היה גבוה מאוד ועמד על 15%.

מלבד הנזקים הבריאותיים, שיעור הנדבקים הגבוה והאבדות בנפש, פגעה מגפת הקורונה באוכלוסייה החרדית במובנים רבים אחרים. התפרצות הקורונה בירושלים ערערה את היחסים בין האוכלוסייה החרדית לבין רשויות השלטון והתושבים החילוניים והעצימה את המתח הקיים בין היסגרות והיבדלות לבין תהליכי שילוב ומודרניזציה המאפיינים את הקהילה החרדית. הסגרים הנקודתיים שהוטלו על השכונות החרדיות, היעדר המידע והיחס המנוכר מצד הרשויות, מצד האוכלוסייה הכללית ומצד התקשורת, גרמו לתחושת נרדפות בקרב חרדים בעיר. לצד משברים בתפיסת ההנהגה ופגיעה כלכלית ותרבותית, מגפת הקורונה חשפה והאיצה תהליכי עומק שמתרחשים בעשורים האחרונים בקהילה החרדית בישראל ועשויים להביא לשינוי בה ולעיצובה מחדש.

עלייתה של המנהיגות המקומית

הגל הראשון של הקורונה התאפיין בקצרים משמעותיים בתקשורת בין רשויות המדינה ובין האוכלוסייה החרדית. נראה כי הרשויות איחרו בצורה משמעותית במתן מענה הסברתי וסיוע לחרדים, שרובם אינם מחוברים לרשת האינטרנט ואינם נגישים לתקשורת הכללית. קבוצות שונות של חרדים בירושלים מצאו עצמם מנותקים לגמרי מרצף ההתרחשויות המשתנה במהירות בהתמודדות עם המגפה. אומנם בחודש אפריל הוקם במשרד הבריאות מטה הסברה למגזר החרדי, ופרסומים מודפסים ורכבי כריזה הפיצו את הוראות משרד הבריאות בריכוזי האוכלוסייה החרדית בעיר (חילאי ונחשוני, 2020), אך אין זה היה מענה מספק. יו"ר הוועדה לפניות הציבור בכנסת, חבר הכנסת יעקב טסלר (יהדות התורה), טען כי מדובר באחוז מזערי בלבד מתקציב ההסברה בקורונה שהופנה למגזר החרדי, השקעה שהיא במחצית ביחס לחלקם של החרדים באוכלוסייה (טוקר, 2020). את הפער בין הכשל ההסברתי מצד רשויות השלטון לאוכלוסייה החרדית מילאו בירושלים מנהיגים מקומיים של הקהילות השונות וארגוני המגזר השלישי. זק"א, איחוד הצלה ויוזמות נוספות בעיר פעלו באופן עצמאי באמצעות רכבי כריזה, עיצוב וניסוח קמפיינים פרסומיים ופעילות הסברה בבתי הכנסת. פעילות ההסברה של הארגונים החרדיים השונים התאפיינה ביצירתיות (בזק"א השתמשו בקולם של ילדי הנפטרים במערכות הכריזה, באיחוד הצלה השקיעו בגרפיקה מרתיעה בשלטי החוצות), אך לא נהנתה ממימון. יוזמות ההסברה העצמאיות בקהילות החרדיות בירושלים, שתיווכו לציבור את המידע העדכני על הנגיף, על התפשטות התחלואה ועל אפשרויות המיגון, זכו ליחס שנע בין התעלמות להסכמה שבשתיקה מצד משרד הבריאות ומצד עיריית ירושלים.

היעדר המידע היה מורגש במיוחד בקהילות הקיצוניות בעיר, המנותקות לעיתים אף משאר האוכלוסייה החרדית בירושלים. יהודה משי זהב, יו"ר זק"א, סיפר על אלפי משפחות חרדיות המשתייכות לעדה החרדית שאליהן לא הגיע כל מידע בנוגע לנגיף. לדבריו, עד היום לא נוצר קשר בין מנהיגי העדה החרדית לבין גורמים שלטוניים בנוגע לנגיף הקורונה. "אף גורם שלטוני, לא משטרה לא עירייה, לא ראש העיר — לא בא לשבת עם האנשים האלה. אף אחד לא בא לשמוע אותם, אף אחד לא בא להסביר להם, להקשיב להם. נתק מוחלט". בזמן שבו שאר תושבי ירושלים האזינו בכל ערב לעדכונים של ראש הממשלה, של שר הבריאות ושל נציגי משרדו בערוצי הטלוויזיה, ניזונו חרדים רבים בעיר משמועות. "אני יש לי פלאפון ואני רואה את ביבי מדבר ואני בטוח שכולם עכשיו יודעים מזה", סיפר דוד, חסיד תולדות אהרן שמתגורר כיום במערב העיר. "במאה שערים הם לא יודעים כלום. וגם אם המידע מגיע, זה מגיע לשם כמו איזו גזירה מטומטמת של הציונים. זה לא עובר במקורות המקובלים". המידע הראשוני על נגיף הקורונה הגיע לקהילות

הקיצוניים בירושלים דרך עסקנים בעלי קשרים לאנשי רפואה בעיר, והפצתו נעשתה מפה לאוזן, על פי השמועה. היעדר מידע אמין הוביל גם לדיס־אינפורמציה, ושמועות שהגיעו לקהילות החסידיות בירושלים סיפרו על יחס מזלזל ועל התעלמות מחולים חרדים בבתי החולים. ייתכן כי שמועות אלה עודדו רבים להישאר בביתם אף אם לא חשו בטוב ולקבל סיוע מתוך הקהילה. במאה שערים הוקם מערך טיפול עצמאי במי שחוו תסמיני קורונה. "יש אנשים שלא הרגישו טוב שבוע שלם, הביאו להם קצת חמצן, וזהו", מספר דוד. "התייחסו אליהם, הם היו בבית, והכול טוב".

מלבד הכשל ההסברתי, נתקלו הרשויות בקשיים בהתמודדות עם הנגיף באוכלוסייה החרדית גם בשל אורח החיים הייחודי לה. כך, למשל, בחודש אפריל נודע כי הודעות משרד הבריאות בנוגע לנגיף הקורונה נחסמות ואינן מגיעות לחרדים המשתמשים במכשירי סלולר כשרים (פרץ, 2020). גם במקרים אלה ארגוני המגזר השלישי בציבור החרדי היו זרוע מקשרת בין האוכלוסייה החרדית בירושלים ובין רשויות השלטון. כאשר שיחות הטלפון של משרד הבריאות לעדכון נבדקים שיצאו חיוביים לנגיף לא נענו בשכונות החרדיות בשבת, הציע ארגון זק"א סיוע והפעיל מערך מתנדבים שיצאו לעדכן את החולים. עיריית ירושלים עודדה פעילות הסברתית בקרב האוכלוסייה החרדית באמצעות העמותות החרדיות השונות, ושילבה מתנדבים חרדים במערכי הסיוע השונים לאוכלוסייה החרדית בעיר. ראש העיר הגיע לתמוך במתנדבים החרדיים של ארגון איחוד הצלה בפעילותם, ומתנדבי הארגון שובצו לסייע למטה החירום העירוני, שם פעלו בתיאום עם שירותי הרווחה והמנהלים הקהילתיים בעזרה לאוכלוסיות הסיכון בריכוזים החרדיים בעיר.

בחודש מרץ החלה הממשלה להגביל את הפעילות במשק ולאסור על קיום אירועים המוניים, להשבית את מערכת החינוך, את התחבורה ובהמשך אף את תנועת האזרחים במסגרת תקנות שעת חירום (נגיף קורונה החדש) התש"ף–2020. גם ביישום תקנות הקורונה בקרב האוכלוסייה החרדית נתקלו הרשויות בקשיים. יש הטוענים כי חשדנותם של החרדים כלפי הממשלה וחוסר האמון כלפי הרשויות במדינה הובילו לזלזול בהנחיות (מלחי, מלאך ופרידמן, 2020). משך כל הגל הראשון ואף לאחריו התרחשו מקרים נקודתיים של הפרת הנחיות משרד הבריאות בריכוזים החרדיים בירושלים. ישיבת מיר בשכונת בית ישראל פעלה כרגיל באמצע חודש מרץ, למרות הנחיות הריחוק החברתי, ואלפי תלמידים הצטופפו יחד על אף ההוראה לקיים לימודים בקבוצות קטנות ונפרדות. בסוף חודש מרץ פעלה המשטרה במאה שערים כדי לפזר התקהלויות (נחשוני, 2020). עימותים דומים חזרו על עצמם בשכונה פעמים מספר גם בחודש אפריל (שרקי ונובסאום, 2020), ובמהלכן אף נפגעו ילדים (שטרנבך ואלי, 2020). בתקופה זו אף נערכו חתונות בריכוזים חרדיים בירושלים בשכונת בית וגן, בהר נוף (ברייטקופף, 2020) ובשכונות נוספות. מספר אדמו"רים בירושלים ערכו אירועים המוניים בחג הפסח (רבינוביץ, 2020), ובתחילת חודש

מאי התקהלו מאות תושבים במאה שערים בחגיגות ל"ג בעומר (שרקי ונוסבאום, 2020ב). גם באכיפת תקנות הקורונה בקרב המפרים אותן באוכלוסייה החרדית כשלו הרשויות. במקרים רבים נקראה המשטרה לפזר התקהלויות בריכוזים החרדיים בעיר, לרוב בשימוש באלימות. לאחר כמה סגרים נקודתיים על שכונות חרדיות בירושלים, התקיימו בתחילת חודש יולי מחאות המוניות נגד תקנות הקורונה בשכונת רוממה (תמרי, 2020), שהידרדרו לאלימות בין השוטרים למפגינים. על רקע העימותים הקשים בין קבוצות חרדיות לבין המשטרה בירושלים אף פנתה האגודה לזכויות האזרח לשר לביטחון פנים בבקשה לחקור את האלימות המשטרתית בפיזור ההתקהלויות שבמהלכן נפגעו ילדים ומבוגרים.

על אף ההפרות המתוקשרות, מדברי רוב המרואיינים עולה כי רוב האוכלוסייה החרדית בירושלים הקפידה על תקנות משרד הבריאות. מוסדות חינוך ודת רבים נסגרו, אירועים בוטלו וניכרה הקפדה על הוראות הסגרים. דובי מייזל, סמנכ"ל המבצעים של ארגון איחוד הצלה, העיד כי התקבלו קריאות הומניטריות רבות מהשכונות החרדיות בבקשה לסיוע עבור אנשים שלא יצאו מהבית. "אם אדם מתקשר ואומר שהוא צריך שיקנו לו את התרופות, זה סימן שהוא לא יוצא מהבית לבד להביא את התרופות. אם בן אדם אומר אני צריך שיעשו לי קניות, זה אומר שהוא לא יוצא לבד מהבית לעשות את הקניות. היו לנו המון פניות כאלה מתוך השכונות החרדיות", אמר מייזל. מאידך גיסא, קבוצות מובחנות באוכלוסייה החרדית בירושלים בחרו להמשיך לקיים את אורח החיים במתכונתו הרגילה, הרחק מן העין הציבורית ובהעלמת עין מצד המשטרה והעירייה. דוד סיפר על קהילות חרדיות בירושלים שקיימו בניגוד להנחיות אירועים גדולים בתקופת הקורונה, והקפידו להימנע מצילום ומחשיפה. "שמו מגנומטרים — כל מי שצפצף עם פלאפון, לא נכנס. הם דואגים שאף אחד לא יראה את זה". קבוצת קיצוניים מסוימת מתוך העדה החרדית והפלג הירושלמי אף השתמשה במצב החירום כדי לקדם אג'נדה של בידול והיסגרות. יהודה משי זהב הפנה בלפיהם את האצבע המאשימה. "ברגע שהתחילו לעשות סגרים, הפלגים הקיצוניים התחילו לעשות מה שהם עושים כל השנה, כל הזמן — להגדיל את הפער בין הישראליות לחרדיות", אמר משי זהב. הסגרים הדיפרנציאליים, לדבריו, שיחקו לידיהם. "ברגע שהיה להם קלף כזה, שהנה שמים סגר רק עלינו, ויש אכיפת יתר דווקא בציבור החרדי, הדברים האלה התחילו לחלחל גם למיינסטרים. אחר כך ראינו הרבה מאוד אנשים יוצאים להפגנות, גם אם לא קשורים דווקא לנטורי קרתא או לפלג. לקחו את זה לכיוון אחר, זה כבר הפך להיות ויכוח מגזרי, לקח אותנו למקום אחר — לא רפואי אלא פוליטי, וכל אחד עם העמדה שלו". משי זהב מספר כי במאה שערים נתקל בכיתוב "קורונה — מחלה ציונית".

האחר הביולוגי

בחסות היעדר המידע, הפוליטיזציה של המגפה וההוראות הסותרות, המשיבה התחלואה להתפשט בריכוזי האוכלוסייה החרדיים בירושלים. בתקופת הגל הראשון כמעט 75% מחולי הקורונה בירושלים התגוררו בשכונות החרדיות. באמצע חודש אפריל החליטה הממשלה להכריז על שכונות בירושלים, בעיקר שכונות חרדיות, כ"אזורים מוגבלים". הסגר החלקי על השכונות החרדיות בירושלים הוארך בהחלטת ממשלה נוספת בכמה ימים נוספים. גם בסוף חודש אפריל המשיבה התחלואה בשכונות החרדיות, וסגר נוסף הוטל על כמה שכונות חרדיות במטרה להתגבר על התפרצות התחלואה. קריית בעלזא, קריית צאנז ושכונת רוממה הוכרזו כ"אזורים מוגבלים" לכמה ימים נוספים. כך התמודדה האוכלוסייה החרדית בירושלים עם סגרים רבים יותר מהאוכלוסייה הכללית, ושכונות חרדיות נסגרו שוב ושוב במהלך הגל הראשון של הקורונה ונותקו למעשה משאר חלקי העיר. צפיפות האוכלוסין שמאפיינת שכונות ויישובים חרדיים, כמו גם צפיפות הדיור ומספר הנפשות הגבוה למשק בית (צחור־שי וקסיר, 2020), גרמו לקושי משמעותי בתקופת הסגרים והגבלות התנועה. הסגרים הנקודתיים על השכונות החרדיות הובילו גם לתסכול רב. "בזמן שהסגר הוא של כולם, אין איתו בעיה", אמרה דבורי עמנואל, תושבת בית וגן. "הקושי היה כשהסגר רק עליך. זה לאו דווקא קושי טכני. השוטרים במחסום עצרו את החרדים, אבל לא שאלו את האחרים שעברו שם. אי אפשר להתעלם מזה שהיחס של המשטרה לחרדים שונה", היא אומרת, "ובקורונה זה היה מאוד משמעותי". עיכוב תושבים בעלי חזות חרדית במחסומים השונים בתקופת הסגרים בירושלים היה תופעה רווחת, שזכתה לחשיפה רבה באוכלוסייה החרדית בעיר. "אני לא אדם חרדי, ובמבט אובייקטיבי מהצד הייתה ממש עבודה סלקטיבית של השוטרים בצורה מעוררת תהייה. יכולתי להבין את תחושת הנרדפות שלהם", סיפר מייזל מאיחוד הצלה, שמשרדו משקיף על אחד הצמתים הממוקם בתוך תחומי הסגרים החוזרים ונשנים — בכניסה לשכונת רוממה.

הקהילה החרדית מוצבה במידה רבה בשיח התקשורתי הכללי כמקור עיקרי בהפצת המחלה בישראל (הורוביץ, 2020) ובקהילה אשר במפגיע אינה מקיימת את כללי הריחוק החברתי ואת תקנות משרד הבריאות ומסכנת בכך את החברה כולה. גופי התקשורת השונים דיווחו בהבלטה על חרדים שמפרים את הנחיות משרד הבריאות, בתקופה שבה התקיימו הפרות דומות גם במגזר הכללי והערבי והן לא סוקרו באותה הרחבה (כהן, 2020). החרדים הואשמו בתקשורת גם במקרי הדבקה שלא היו קשורים אליהם. כך, למשל, בדיווח על התפרצות התחלואה בגימנסיה העברית בירושלים, הופיעה בשידור חי בחדשות 13 תמונת אילוסטרציה של תלמידים חרדים (טל, 2020). בסוף חודש מאי פורסם מחקרו של פרופ' עירן הלפרין מהמחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית, והוא הציג תמונת מצב שלפיה כמעט מחצית מהציבור (44%) מאשימים את החרדים בכך שאינם מקיימים את הנחיות

משרד הבריאות הנוגעות לנגיף הקורונה ומסכנים בכך את כלל האוכלוסייה בישראל. דעות דומות מצאו במה נרחבת באמצעי התקשורת ואף נשמעו קולות הקוראים לבחון מחדש את יחסי המדינה עם האוכלוסייה החרדית (פפר, 2020; לביא־נשיאל, 2020). כבר לקראת סוף הגל הראשון נמתחה ביקורת רבה על התקשורת הכללית בשל יחסה המיושן והמפלה כלפי האוכלוסייה החרדית (אייזיקוביץ, 2020ב). הצגת תמונות חרדים בכל דיווח תקשורתי על הפרת התקנות, גם אם אינו נוגע לציבור החרדי, והכללת הציבור החרדי כולו בנוגע להפרות נקודתיות בזמן שהפרות אחרות התרחשו בקרב אוכלוסיות אחרות במדינה גרמו לאוכלוסייה החרדית להתייחס בחשדנות להתנהלות סביב התפרצות המגפה. "בכל שבוע במוצאי שבת הפגנה בבלפור עם 10 אלף אנשים זה בסדר, ופה אפילו בית הכנסת סגור", תיאר דוד את התחושות. תמונת המצב המעוותת שהוצגה בתקשורת גרמה לחרדים להבין ש'מחפשים' אותם, ובאוכלוסייה החרדית רווחה התחושה כי הטיפול הפרטני שמקבל המגזר מכוון נגדם ואינו נתמך בנתוני אמת (לוי, 2020). חרדים טענו כי שכונות חרדיות הושמו תחת הסגר מחמיר יותר מערים ושכונות בעלות שיעורי תחלואה דומים ברחבי הארץ שאינן מתאפיינות באוכלוסייה חרדית (אייזיקוביץ, 2020א), וכי נכונותם ללכת בהמוניהם להיבדק בבדיקות הקורונה הובילה לצביעת השכונות החרדיות באדום ולהטלת מגבלות בצורה שרירותית (גרינווד, 2020). אף נבחרי ציבור חרדיים טענו כי ריבוי הנדבקים באוכלוסייה החרדית נובע מריבוי הנבדקים (בן חיים, סגל ואלי, 2020).

חרדים רבים תיארו תחושות הדרה ורתיעה במרחב הציבורי מאנשים בעלי חזות חרדית. יצחק טרכטנגוט, תושב שכונת רמות בירושלים, סיפר כי בעומדו עם בנו בתור בבניסה לקניון מלחה תחקר המאבטח רק אותם בנוגע למטרתם בביקור, בעוד המבקרים החילונים עברו ללא בידוק. הוא סיפר גם כי אחראית כוח האדם במקום עבודתו הורתה לו להמשיך לעבוד מהבית בטענה כי הוא מגיע משכונה אדומה. "השכונה שלי לא הייתה אדומה", סיפר טרכטנגוט, שנתקל גם ברתיעה ממשית של אנשים בנסיעותיו בתחבורה הציבורית. "כשנסעתי באוטובוס כולם התרחקו ממני", אמר. אפרים, פעיל חברתי חרדי משכונת הר־נוף, סיפר כי המגזר החרדי חש מותקף מאוד בתקופת הקורונה. "התחושה היא שמסתכלים עלינו במבט אחר". הוא סיפר על רתיעה מחרדים ברחוב או בעבודה: "מסתכלים עלינו אחרת, שמי יודע, אולי הוא ידביק אותנו בקורונה. התחושה שסימנו אותנו היא מאוד קשה". דוד סיפר כי לתחושתו הקורונה יצרה קרע גדול עם הציבור הכללי בירושלים. "הגענו לשפל המדרגה",אמר גם יהודה משי זהב. "כל כך הרבה שנים השקענו בחיבור, בקירוב, באחדות, ובבת אחת הכול ירד לטמיון. על נגיף הקורונה נצליח להתגבר, אבל על הקוטביות והפילוג שזה גרם, לא בטוח שנצליח להתגבר".

על רקע התיוג ותחושת הנרדפות, התרחש תהליך של התכנסות החרדים אל קהילותיהם. חרדים שהשתלבו בחברה הישראלית, שעובדים ומחוברים לאינטרנט ולתקשורת הרגישו

במידה רבה יותר את הניכור מצד האוכלוסייה הכללית. "מאוד כואב לחרדים היום", אמרה דבורי עמנואל, "בעיקר לחרדים שכן חשופים ליחס של התקשורת לחרדים, על היחס כלפי החרדים". היא סיפרה על תחושה של קִטלוג, כאשר על אף שונותם בקרבתם היתרה לאוכלוסייה הכללית, מכלילים את החרדים המודרניים עם כלל האוכלוסייה החרדית, ואף עם הקיצוניים ביותר המפרים את תקנות הקורונה. "הנה אנחנו עושים מה שאתם רוצים, אנחנו עובדים, לפעמים מתגייסים, רק בנוסף גם שומרים מצוות – ועדיין מקבלים את אותו היחס". לדבריה, תקופת הקורונה גרמה לציבור החרדי להתרחק מאוד מהחברה הישראלית. "המחשבה היא שהם לא רוצים שאני אעבוד, הם לא רוצים שאני אפרנס, שאלך לצבא – הם רוצים שאהיה כמותם", תיארה את התחושה הרווחת. "הבן־אדם שעומד מולך אומר 'אתם והקורונה', ולא רואה הבדל ביני לבין מפרי ההנחיות", אומרת עמנואל. "חרדים שכן רואים עצמם כחרדים, רק יותר עובדים ויותר מעורבים, הרגישו בקורונה יותר קרובים למגזר החרדי מאשר הפוך. הזהות החרדית של 'אני לא כמותם' התחדדה מאוד בקורונה, לדעתי", אמרה.

"אדם חרדי, ולא משנה באיזה מצב הוא נמצא, בסוף בסוף הקבוצה שלו זה החרדים, תמיד הוא נוטה לשם", אמר משי זהב. "בשהוא רואה שתוקפים את המגזר שלו, הקולקטיב החרדי – גם אנשים שהתרחקו כבר – פתאום זה החזיר אותם".

מנהיגות במשבר

האוכלוסייה החרדית בירושלים התכנסה אל תוך עצמה בתקופת הקורונה, אך גם בתוך הקהילות החרדיות התחוללו שינויים.

תקנות הריחוק החברתי והסגרים פגעו בלב חיי הקהילה, דרשו מהאוכלוסייה החרדית ויתור משמעותי על אורחות החיים וביטלו למעשה את הפרהסיה החרדית. המרקם הקהילתי החרדי ניזוק בצורה משמעותית כאשר נאסרו התכנסויות מכל סוג ולא התאפשר להמשיך לקיים שגרת חיים דתית וחברתית. הגל הראשון של הקורונה בישראל התרחש בתקופה שבין סוף חודש פברואר לסוף חודש מאי 2020, בין החודשים אדר-סיוון תש"ף, בתקופה שבה ישנם חגים רבים שנהוג לציינם בתפילות, בהתכנסויות ובמפגשים חברתיים. בתקופה זו גם מצוינים כמה תאריכי יארצייט לרבנים חשובים ולאדמו"רים בחסידויות הגדולות שמרכזן בירושלים, בדרך כלל בתפילות ובהתכנסויות ברוב עם.

ההנהגה החרדית, הרבנית והפוליטית גם יחד, ספגה מהלומה בתקופת הקורונה. בתקופת הגל הראשון הופנה זרקור נדיר לעבר הוראות מנהיגי הציבור החרדי, והדיונים הנדירים בין בתי הרבנים בנוגע להתנהגות הנכונה בתקופה זו סוקרו בהרחבה בתקשורת (שרקי,

2020). לפתע נוצר פער משמעותי בין הוראות המדינה ומשרד הבריאות לבין הוראות מנהיגי הדת, והציבור החרדי נאלץ להכריע ולבחור ביניהם. שאלת בקיאותם של המנהיגים הרוחניים בסוגיות בריאותיות, כמו גם חוסר שיתוף הפעולה של חצרות הרבנים והאדמו"רים עם רשויות המדינה, הועלו לסדר היום הציבורי החרדי לדיון ועוררו פולמוס רב (פרקש, 2020). "הייתה הרגשה שהיחס להנהגה הרבנית בא בגלים", מספרת דבורי עמנואל, "בתחילת הקורונה עם האמירות של ר' חיים קנייבסקי היה נראה שהוא 'נמחק', ועכשיו זה רחוק מכך". משי זהב חושב כי "בתחילת הגל הראשון הרבנים די נכשלו. הם לא הפנימו את גודל הסכנה ולא הבינו על מה מדובר". לאחר תקופת הגל הראשון, עם התרככות ההגבלות וחזרה לשגרת החיים בצל נגיף הקורונה, נראה כי שב ועלה כוחם של מנהיגי הציבור החרדי, גם אלו שהורו תחילה על הפרת ההנחיות. הוראות הרבנים שהחלו בהתנגדות פומבית להנחיות המדינה וגרמו לבלבול רב באוכלוסייה החרדית, הפכו בהמשך הגל הראשון להסכמה, או לפחות להסכמה שבשתיקה, כאשר הפרות, אם התרחשו, התרחשו מתחת הרדאר ולא כהוראה פומבית. נראה כי בתחילת הגל הראשון אכן הוקפא אורח החיים החרדי וחיי הקהילה הופסקו בקהילות רבות בעיר. הסגר המשמעותי בתקופת הגל הראשון חל על כל חלקי העיר ומנע מהקהילות החרדיות השונות להמשיך בשגרת החיים הדתית גם אילו היו מעוניינות בכך. אירועי פורים ופסח רבים בוטלו, ישיבות ובתי כנסת נסגרו, ובמשך תקופה מסוימת קפא המרחב החרדי בירושלים. עם זאת, לאחר תקופה קצרה בחרו מנהיגי קהילות חרדיות שונות לחזור ולקיים את שגרת החיים החרדית מתוך בחירה מודעת ובהעדפה ברורה של שמירה על חיי הרוח והדת. כבר בחג הפסח המשיכו קהילות מסוימות בעיר לקיים את שגרת החיים, הרחק מן העין הציבורית. בחג הפסח דווח כי כמה אדמו"רים בירושלים קיימו אירועים המוניים בניגוד להנחיות משרד הבריאות, והשתתפו בהם מאות אנשים (רבינוביץ, 2020). תחקיר מיוחד אף חשף כיצד אחרי הגל הראשון, בחגי חודש תשרי, פעל מערך הסעות מחתרתי ומיוחד משכונות ויישובים חרדיים אל חצרות הרבנים והאדמו"רים בירושלים, והשתמשו בו מאות חרדים בניגוד להנחיות הסגר (וייס, 2020). חרדים בירושלים מספרים על אירועים חברתיים מרובי משתתפים, כמו חתונות וכינוסים דתיים שממשיכים להתקיים כל העת בחללים סגורים ובניגוד לתקנות, אך ללא תיעוד ובהעלמת עין של המשטרה והעירייה. קהילות שונות ממשיכות לקיים את אורח החיים החרדי כרגיל אך בהיחבא, בהתאם להוראות רבנים ומנהיגים מקומיים. "בשביל החסיד האדמו"ר הוא גם בשגרה מעל הרופא. על דברים שהאדמו"ר אמר לא הייתה בכלל שאלה למי לשמוע, בין החוק של המדינה או החוק של האדמו"ר – החוק של האדמו"ר קבע", הסביר משי זהב. ואכן, נראה כי רבים ניסו להמשיך ולקיים את אורח החיים החסידי, המתמקד באירועים קהילתיים סביב חצר האדמו"ר. במאה שערים מאז סוף הסגר הכללי בגל הראשון התנהלו חיי רוב הקהילות בשכונה כרגיל, כולל תפילות וכינוסים. דוד, חסיד תולדות אהרן, מספר כי האדמו"ר מקפיד בעצמו לשמור על ריחוק מסוים על אף שהוא משתתף בשגרת החיים הקהילתית. "הרב'ה מתולדות אהרן עצמו נסגר לכמה שבועות,

הוא התפלל לבד", מספר דוד, "לא נגעו בו. עד היום, כשעוברים להגיד לו 'שבת שלום' יש ארבעה שולחנות בצורת ח' סגור שלא יתקרבו אליו. הוא לא נותן ידיים. הוא מגיע לחתונות – ויש כל יום חתונות במגזר – הוא אף פעם לא שם מסכה. הוא מגיע, יוצא מהרכב, אף אחד לא ניגש אליו, אומרים לו מרחוק 'מזל טוב' והוא מקדש כל יום חתנים מהחסידות. כל חתונה זה 200–300 אנשים מינימום, אם לא יותר, שמתקרבים ורוקדים כרגיל. הישיבה רוקדת כל לילה בחתונה של חבר. יש פתרונות, לכל האולמות יש יציאות אחוריות". דוד סיפר כי מלבד קיום התכנסויות מרובות משתתפים, רבים במאה שערים גם הפסיקו לעטות מסכות, ובשהגיע עצמו לשכונה במסכה אף לעגו לו על כך.

הפסקת הלימודים וסגירתן הנדירה של הישיבות החרדיות בתקופת הגל הראשון הביאו אף הן לדאגה רבה בקרב מנהיגי הציבור החרדי ולמשבר של ממש בעולם הישיבות. ישיבות רבות בירושלים נסגרו לחלוטין בתקופת הקורונה ובחורי ישיבות מצאו עצמם לראשונה מחוץ למסגרת החינוכית. היו שיצאו לעבודה ואף עזבו את הדת (וייס, 2020ב). פקחי העיריה והמשטרה ביצעו אכיפה ממוקדת במוסדות החינוך החרדיים בעיר כבר באמצע חודש מרץ (זקן, 2020), וכמה ישיבות שפעלו בניגוד להנחיות נסגרו, אך חלק מהלומדים חזרו ללמוד כבר במהלך חודש אפריל ובטרם אושרו התקהלויות מסוג זה (רבינוביץ, 2020ב). על החשיבות הרבה שמייחסים בציבור החרדי בכלל, והליטאי בפרט, ללימוד התורה עבור התלמידים הצעירים בתלמודי התורה ובישיבות אפשר ללמוד מהווידאו הנדיר שהופץ מבית מנהיג הציבור הליטאי, הרב חיים קנייבסקי, בתחילת הגל הראשון, ובו הורה שלא לסגור את תלמודי התורה למרות סכנת הנגיף. בווידאו נראה כי הרב אומר "לסגור את החיידרים – יותר סכנה" (נחשוני, 2020ב). "הרבנים התחילו להבין שהבחורים הולכים להם לאיבוד ויש נשירה של בחורים כי הישיבות היו סגורות", אמר משי זהב.

את הפרות תקנות הקורונה בשביל המשך קיום אורח החיים החרדי מצדיקים החרדים בחוסר הבנה מצד רשויות השלטון את סט הערכים של האובלוסייה החרדית. "הרשויות לא קלטו שאצל הציבור החרדי החינוך, הלימוד, חשוב מאוד", אמרה טלי, המשתייכת לאחת החסידויות הגדולות בירושלים ומתגוררת ברוממה. "הם לא יודעים מה הערכים שחשובים לנו". מול רצף היסטורי בן אלפי שנים של לימוד תורה וקיום מצוות למרות קשיים וגזרות, ראו חרדים רבים בקורונה מקרה נקודתי שאינו משמעותי דיו כדי להביא לשינוי באורח חייהם. "ר' שמעון בר יוחאי, כשלא נתנו לו ללמוד הסתתר במערה 13 שנה, אז פה יש איזו שהיא מגפה קטנה, אתה לא תיתן לי ללמוד? הילדים שלי יחזרו בשאלה? אנשים לא מבינים שזה בנפשם", הסביר דוד.

אורח החיים החרדי אומנם נעצר בתחילת הגל הראשון, אך שב ומתקיים כיום בתנאים משתנים. לצד הקהילות המפרות את תקנות הקורונה, נראה כי רוב האובלוסייה החרדית

מנסה להתאים עצמה למציאות החדשה. תקופת הקורונה אתגרה את אורח החיים החרדי, אך גם סיפקה הזדמנות נדירה לבחינה מחדש, לשינוי ולהתאמה.

הזדמנויות חדשות

תפקודה הבעייתי של ההנהגה החרדית המרכזית בתקופת הגל הראשון של הקורונה, כמו גם הריחוק הפיזי מחצרות הרבנים והאדמו"רים, פינו מקום להתחזקותם של גורמים רבניים מקומיים ופעילי חברה אזרחית מהאוכלוסייה החרדית. אפרים, פעיל חברתי מהר נוף, סיפר כי בזמן שגדולי התורה התמהמהו בהחלטותיהם, מי שהנהיג בפועל היו רבני הקהילות והשכונות השונות. גם מבחינה פוליטית, ההנהגה החרדית ספגה טלטלה. "הרבה מאוד כוח עבר למנהיגות המקומית, ברמה הארגונית והפוליטית של ניהול החיים היום יומיים", אמר אפרים. "אם פעם היית מרים טלפון לחבר כנסת שיעזור לך, עכשיו פונים לחבר עירייה". ואכן פעילותם של חברי הכנסת החרדים עמדה במוקד הביקורת בתקופת הקורונה, ורבות נטען כי הם אינם פועלים מספיק למען ציבור הבוחרים שלהם בתקופת המגפה. סקר שנערך בקרב גברים חרדים צעירים העלה כי אמונם של 38% בנציגיהם בכנסת נפגע בעקבות משבר הקורונה (מלאך, הרמן וענבי, 2020). חרדים רבים מספרים כי ניכר היה שאין לנציגי הציבור שלהם בכנסת השפעה מספקת, וכי רבים מאוכזבים מתפקודם בתקופת הקורונה. "אני לא מכירה חרדי אחד שלא כועס על חברי הכנסת החרדים", סיפרה דבורי עמנואל, "הם לא היו בסדר בהתנהלות של הקורונה, הם לא עשו כלום, או כמעט כלום, כל התקופה הזו". גם ההנהגה החרדית המקומית נמדדה לפי הצלחותיה. ראשי ערים חרדיות, למשל, נתפסו כבושלים בשל חוסר יכולתם להתמודד עם התפשטות המגפה והסגרים ובשל העברת הסמכויות לאלופי צה"ל. "שנים החרדים מדברים נגד הצבא, פתאום חיילים הם אלו שמנהיגים את העיר", אמר משי זהב. לדבריו, מדובר בשינוי תודעתי משמעותי.

גם השינויים הכלכליים שמתרחשים בשל מגפת הקורונה משנים את המציאות באוכלוסייה החרדית בירושלים. עסקים קטנים הפועלים מהבית, המאפיינים את הכלכלה החרדית, נפגעו קשות מהסגרים, מהנחיות הריחוק החברתי ומהגבלות התנועה. מאות מפעילות משפחתונים חרדיות נקלעו למשבר בשל הפסקת הפעילות והיעדר הכנסה. עובדים חרדים רבים המועסקים בשכר נמוך לא היו זכאים לדמי אבטלה (צ'רנוביצקי, 2020), ומענקי תעסוקה שחילק משרד האוצר דילגו במקרים רבים על האוכלוסייה החרדית (ארלוזורוב, 2020). שיעור החרדים העובדים שהושבתו מעבודתם בשל משבר הקורונה היה גבוה במיוחד ועמד על 27%. אף מלגות האברכים, הנשענות במידה רבה על הכנסות מתרומות מחו"ל ובעיקר מארצות הברית, קוצצו במידה משמעותית (רגב, 2020). מוסדות חרדיים רבים, ביניהם מוסדות חינוך וגמ"חים התלויים בכספי תרומות, הכנסות מקהילה ותמיכות

ממשלתיות, עשויים להיסגר בשל המשבר (מלאך וגורבט, 2020). אומנם עוד מוקדם לראות את השפעותיה הממשיות וארוכות הטווח של מגפת הקורונה על הכלכלה החרדית בירושלים, אך סביר כי יחול שינוי מסוים במודל הכלכלי שהיה נהוג עד כה. המשבר הכלכלי יכול, למשל, להגביר את הצורך של גברים חרדים בהכשרות מקצועיות וברכישת השכלה לשם השתלבות בשוק התעסוקה (קלינגבייל, 2020). בדיקה מדגמית של כוונותיהם של חרדים בתחום הכלכלי הצביעה על נכונות בקרב אחוזים מסוימים מהאוכלוסייה החרדית להקדיש מאמץ לרכישת השכלה או הכשרה מקצועית לשם הגדלת יכולת ההשתכרות או להגדיל את היקף המשרה שבה הם מועסקים (הרמן וענבי, 2020).

חרדים המשתתפים בשוק התעסוקה בעיר מביעים סקפטיות כלפי השערות לשינויים משמעותיים בתחום הכלכלי בעקבות הקורונה. דבורי עמנואל, שעוסקת בניהול פרויקטים בירושלים, חושבת שייתכן שכוללים אכן ייקלעו לקשיים כלכליים, אך לא תיווצר בהכרח נדידה אל שוק התעסוקה. "מי שנמצא בכולל כדי להיות בו – יישאר", אמרה, "אבל המתנדנדים יושפעו". עם זאת, עמנואל סיפרה על חרדים רבים בירושלים שעבדו 'בשחור', אך בתקופת המשבר הנוכחי הבינו את חשיבותה של רשת הביטחון של המדינה, וייתכן שיבחרו לעבוד מעתה לפי חוק. ייתכן כי ירבו גם מבקשי העבודה בקרב האוכלוסייה החרדית, אך בשיחות עם מעסיקים ירושלמיים נתקלה עמנואל גם בדעות קדומות. "אני עצמי פגשתי מעסיקים בירושלים שאמרו שהם לא רוצים להעסיק חרדים עכשיו", היא מספרת. "הם אומרים: מה אני אעסיק חרדים עכשיו? הם יהיו תקועים בבית או יביאו קורונה לעבודה". התדמית השלילית שנוצרה לאוכלוסייה החרדית בתקופת הקורונה תוכל להפריע, לדעתה, להגברת השתלבות החרדים בשוק התעסוקה.

הזדמנויות חדשות נוצרו עבור האוכלוסייה החרדית גם מבחינת הנגישות הטכנולוגית. המעבר לעבודה מרחוק וללמידה מקוונת הציב אתגרים רבים עבור האוכלוסייה החרדית ומערכת החינוך החרדית בירושלים. רוב בתי האב באוכלוסייה החרדית אינם מחזיקים ברשותם מחשב ואינם נגישים לרשת האינטרנט. בשנים 2017–2018 59% מהחרדים הבוגרים השתמשו במחשב, ו־49% השתמשו באינטרנט, לעומת 80% ו־89% מהיהודים שאינם חרדים, בהתאמה (כהנר ומלאך, 2019). דו"ח של אגף הכלכלן הראשי במשרד האוצר הצביע על פערים ניכרים במוכנות ללמידה מרחוק בין המגזר הכללי למגזר החרדי, כאשר 42% מהתלמידים החרדים מתגוררים במשקי בית ללא מחשב, ו־72% מהתלמידים החרדים מתגוררים במשקי בית ללא חיבור לאינטרנט. ל־42% מהתלמידים החרדים אין נגישות למחשב, וגם לא לאינטרנט. היעדר הנגישות הטכנולוגית בקרב חרדים נוגעת גם לאוכלוסייה הבוגרת – בסקר מיומנויות בוגרים (PIAAC) האחרון 18% מהנבחנים החרדים נמצאו כחסרי מיומנויות תקשוב.

על אף נקודת הפתיחה הנמוכה דווקא המצבים הייחודיים של הריחוק החברתי שנכפה גם על האוכלוסייה החרדית הביאו לבחינה מחודשת של היחס לטכנולוגיה. תחילה חולקו

באוכלוסייה החרדית טאבלטים רק לחולים ומבודדים, אך בהמשך, בחסות הקורונה, הכניסו משפחות חרדיות רבות לראשונה מחשבים לביתם כדי לסייע לילדים או לסטודנטים בלמידה מרחוק (אלקיים, 2020). דו"ח שימושים באינטרנט בתקופת הקורונה שפרסם משרד התקשורת הצביע על עלייה בשימוש באינטרנט בקרב חרדים. הלגיטימציה לשימוש נרחב יותר בטכנולוגיה הביאה לתופעות ייחודיות גם בקרב ההנהגה החרדית, הרבנית והפוליטית גם יחד. כך למשל לקראת חג הפסח ומיד לאחריו שודרו באופן נדיר בשידור חי באתרי אינטרנט חרדיים שיחות חיזוק של מנהיג הציבור הליטאי, הרב גרשון אדלשטיין, ביניהן שיחות ייעודיות למורים ולמחנכים. ביום העצמאות הופיע חבר הכנסת משה גפני (יהדות התורה) לראשונה בשידור חי בשיחת zoom פתוחה עם תלמידי מיזם "אחוות תורה", המשלבים בין תעסוקה ללימוד תורה, ושיחות דומות של רבנים ומנהיגי קהילות הפכו לחזון נפרץ באתרי האינטרנט החרדיים. בירושלים סיפקה יוזמה קהילתית טאבלטים לקשישים המתגוררים בשכונת הר נוף החרדית. הפרויקט זכה למענק במסגרת קהילת היזמים "המודל הירושלמי", קיבל אישור הלכתי של עמותת "שומרי שבת" והתבצע בשותפות עם מנהל קהילתי הר נוף. זו דוגמה להזדמנויות המיוחדות שיצר משבר הקורונה בירושלים בשיתופי פעולה בין־מגזריים בעיר ובפתיחות הנדירה שנוצרה בקהילה החרדית כלפי טכנולוגיה ותקשורת דיגיטלית. חרדים ירושלמיים מספרים על שינויים בנגישות הטכנולוגית בשכונות החרדיות, על משפחות שהתחברו לראשונה לאינטרנט בתקופת הקורונה ועל לגיטימציה כללית שנוצרה לשימוש ברשת, ליצירת קשר וירטואלי עם קרובי משפחה מרוחקים ולהגברת הנגישות לשירותים, דוגמת אתרי האינטרנט של קופות החולים. גם אם בהיחבא, אף במאה שערים התחילו להתחבר יותר לרשת באמצעות מכשירי הסלולר, בעיקר בשביל שימוש באפליקציית וואטסאפ. עם זאת, נראה כי מוסדות החינוך החרדי אינם שותפים עדיין לשינויים אלה, והלימודים מרחוק ממשיכים להתבצע באמצעות הטלפון (נחשוני, 2020ג) למרות הקושי המשמעותי עבור ההורים והתלמידים.

לסיכום, נראה כי האווירה הציבורית השלילית שנוצרה בגל הראשון של הקורונה כלפי החרדים בירושלים היא זו שהגדירה את יחסי האוכלוסייה החרדית והכללית ודחקה חרדים רבים שהשתלבו בחברה הישראלית חזרה אל חיק קהילותיהם, לפחות מבחינה תודעתית. גם בתוך הקהילות עצמן התרחשו שינויים הנהגתיים, התנהגותיים וחברתיים, שייתכן שיגדירו מחדש את סדר היום של האוכלוסייה החרדית בירושלים. בהיעדר מענה שלטוני מספק, המשיכה האוכלוסייה החרדית גם בתקופת הקורונה להישען על ארגוני המגזר השלישי המגזריים ועל אוטוריטות ועסקנים חרדים העוסקים בתחום הרפואה.

ניתן להעריך כי החרדים של אחרי הקורונה בירושלים יתאפיינו בזהות קהילתית חזקה יותר, בחשדנות כלפי האוכלוסייה הכללית, התקשורת והרשויות, ובניסיון להסדיר בצורה המיטבית את חיי הקהילה בהתאם לנסיבות המשתנות.

סיכום: השפעה לעתיד – המשבר כקפיצת דרך

מגפת הקורונה פרצה בעיצומם של תהליכי שינוי ביחסי הגומלין בין הקבוצות בירושלים. אולם השפעתה של המגפה ואמצעי ההתמודדות עימה על מרקם יחסי הגומלין בין הקהילה הפלסטינית והקהילה החרדית לבין המרחב הישראלי הכללי הייתה שונה באופן ניכר בשתי הקהילות. לכאורה תהום גדולה פעורה בין הקהילות החרדיות והפלסטיניות החיות בירושלים. תהום של שפה, תרבות, דת ומסורת של היבדלות דתית ולאומית. במשך מאות שנים בני שתי הקהילות חיו בקרבה גאוגרפית, אך בריחוק חברתי קפדני. שתי הקהילות, אף שמאופיינות במעמד חברתי כלכלי דומה, אינן שוות במעמדן הפוליטי. בעוד חברי הקהילה החרדית בירושלים הם אזרחי ישראל הנהנים מייצוג פוליטי רב השפעה ברמה המוניציפלית והלאומית, הפלסטינים בירושלים הם, ברובם המכריע, בעלי מעמד תושבות בלבד וחסרי ייצוג פוליטי. עם זאת, למרות ההבדלים הרבים שתי הקבוצות נמצאות בתקופה זו במגמה דומה של שינוי בציר שבין שמרנות־דתית למודרניזציה מערבית, כמו גם בציר יחסי הגומלין בינם לבין השלטון הישראלי והחברה הישראלית הכללית. מול שתי הקבוצות ניצבים בשני העשורים האחרונים אתגרים משמעותיים המכרסמים במבני הכוח הפוליטי המסורתיים ובמוסדות החברתיים הפנימיים, אלו אשר בנו ותחזקו לאורך שנים רבות את החומות של ההיבדלות והסגירות הקהילתית למען שימור הזהות הלאומית (במקרה של הפלסטינים) או הזהות הדתית־תרבותית (במקרה של החרדים). תהליכי ישראליזציה, נאו־ליברליזציה, חדירת טכנולוגיית תקשורת מתקדמת וצפיפות מרחבית אינם מאפשרים יותר את ריכוז הכוח הפוליטי, את השמירה על זרימת המידע ואת אכיפת הסדר החברתי בידי מנהיגי הקהילה הוותיקים בלבד (פעילי המפלגות הפלסטיניות במזרח ירושלים או הרבנים הבכירים בקהילה החרדית).

בנקודת זמן זו אפשר לומר כי בעוד מגפת הקורונה האיצה את תהליכי השילוב של תושבי מזרח ירושלים בחברה הישראלית, חלה הידרדרות בטווח הקצר במרקם היחסים העדין בין החרדים לבין החברה הישראלית ברמה הארצית והיא עשויה לבוא לידי ביטוי שלילי גם במרקם היחסים הירושלמי. עם זאת, התהליכים הפנימיים שהחברה החרדית עוברת בימים אלו, ובכללם החשיפה המוגברת לטכנולוגיה ולאינטרנט והמשך התרופפות השליטה של

הממסד הרבני המרכזי, עשויים בטווח הארוך לייצר הזדמנויות חדשות לקרבה ולמיתון העימות הבין־קבוצתי. להלן נסכם את השפעת הקורונה על מרקם היחסים בארבעה אפיקים מרכזיים: שיח מפלג, הנהגה חדשה, תפקיד המדינה וגילויי סולידריות.

פוליטיזציה במאה שערים, דה־פוליטיזציה בסלאח א־דין

משברים בריאותיים, ובפרט מגפות, הן כר פורה להידרדרות ביחסי רוב–מיעוט ולתופעות של סטראוטיפיזציה והאשמות קולקטיביות. כפי שהצגנו במחקר זה, הקהילה החרדית בישראל נקלעה למעמד השעיר לעזאזל של מגפת הקורונה בישראל. בשל קשיים אובייקטיביים הקשורים למבנה החברתי־כלכלי של החברה החרדית בישראל, לצד זלזול מופגן מבחירה של מנהיגים ופרטים מסוימים בקהילה בהנחיות של משרד הבריאות, נוצר דימוי כולל של קבוצת אוכלוסייה שמסרבת להקריב את חלקה במאמץ למיגור המגפה ומקדמת הדבקה באוכלוסייה הכללית. תהליך ההכללה של החברה החרדית בקורונה נוצר על בסיס שיח פוליטי מקוטב בן עשרות שנים בין יהודים חרדים ולא־חרדים, העוסק במתח שביחסי דת ומדינה ובמעמדה המובחן של הקהילה החרדית בקהילת לומדים הפטורה מחובות של גיוס ולימודי ליבה. המקרה של האשמת החרדים במגפת הקורונה בישראל מדגים את האופן שבו מגיפות עשויות להרע את היחס לקבוצות מיעוט. המגפה הוסיפה נדבך נוסף של "אחרות ביולוגית" לדימוי השלילי של החרדים בעיני הציבור הכללי, וכך העצימה את הרבדים הקיימים של הסכסוך התרבותי על השליטה הפוליטית והמרחבית בערים בישראל, ובירושלים בפרט. אופני ההתמודדות השונים של האוכלוסייה החרדית עם המגפה (קיום פולחן משותף גם במחיר הידבקות) תורגמו באופן ישיר כרובד נוסף במערך הערכים המתחרים או הסותרים בין האוכלוסייה היהודית־חילונית לבין החברה החרדית־מסורתית, וכשאלה נוספת בוויכוח המתמשך על אופיו של המרחב הציבורי־יהודי בישראל.

מעניין לציין כי במקרה של האוכלוסייה הערבית־פלסטינית בישראל בכלל וגם בירושלים, אשר בימי שגרה שרויה בעימות האלים והעמוק ביותר עם החברה היהודית בירושלים, לא התרחשה הרעה ביחסיה עם שאר הקבוצות בעיר. אומנם בתקשורת הכללית רבו הדיווחים על התפשטות המחלה במזרח ירושלים בגל השני, הקשורה בדומה לשאר ערביי ישראל בקיום חתונות ואירועים משפחתיים רבי משתתפים. אולם נראה כי סוגיה זו לא הפכה לדיון פוליטי בדומה למקרה החרדי, והיא נחבאה בצל החשש מן התחלואה בחברה החרדית. ניתן לשער כי כפי שתועד במקרים אחרים בעיר (לדוגמה: שטרן ויעקובי, 2020), החשש של המגזר החילוני מהגמוניה חרדית או לחילופין הטינה כלפי מה שנתפס במעמדה ה"אקסקלוסיבי", גדול מן השסע הלאומי מול הפלסטינים. עם זאת גם לאדישות

כלפי מזרח העיר יש מחיר. מרואיינים במזרח העיר ציינו כי לתחושתם הם "נותרו לבד" בהתמודדות עם הקורונה, ההתייחסות המוסדית אליהם היא חלקית ומגיעה תמיד באיחור, וכאשר ישנה מעורבות היא מיד מתורגמת לצרכים פוליטיים של ישראליזציה ושל העמקת השליטה.

העובדה שהידרדרות מצב התחלואה במזרח העיר (או במגזר הערבי הכללי בישראל), כפי שאירעה בגל השני (ראה תרשים 1), לא עברה פוליטיזציה ולא הפכה למשבר נוסף ביחסי יהודים-ערבים בישראל, היא נקודת אור חשובה בסיפור של הקורונה בישראל ובירושלים. הדבר התאפשר בזכות דה־פוליטיזציה של פעילות הממשל הישראלי בתחום הבריאות במזרח העיר בתקופת הקורונה, אופיו האזרחי של המשבר והפחד הממשי מאסון בריאותי כבד. כל אלו יצרו מצע להגברת ממדי האמון של התושבים במערכת (גם אם באופן נקודתי וזמני). אלו מעידים על בשלות מסוימת בשתי הקבוצות להעמקת ממדי השילוב, ההכלה וקידום שוויון אזרחי עמוק יותר בין יהודים וערבים בירושלים. העובדה שההתמודדות עם המגפה התנהלה באופן יחסי בצורה עניינית ומקצועית לא רק בחברה הערבית בישראל, אלא אף במזרח ירושלים – שבה הזהות הלאומית הנבדלת והמאבק בכיבוש מוטמעים עמוק בזהות התושבים – מעידה על חשיבות המאורע. לעומת זאת, הפוליטיזציה המיידית של המאבק בקורונה במגזר החרדי, שבו הדיון הענייני־בריאותי הפך במידה רבה לדיון על יחסי כוחות, זכויות וחובות ומנוף פוליטי עבור פוליטיקאים מקומיים וארציים, היא הטרגדיה החברתית של תקופה זו. החברה הישראלית בכללותה תיאלץ להתמודד עם הבעיה ולאחות את הקרעים שנוצרו בין קהילות חרדיות, שחשות כיום מודרות, מקוטלגות ומופלות, לבין הציבור הישראלי הכללי אשר מחזיק תחושות של כעס וטינה כלפיהן. העובדה שירושלים היא העיר המעורבת תרבותית ודתית ביותר בישראל, ובה חיי החרדים והחילונים שלובים מרחבית ומערכתית, מצביעה על כך שהעיר תהיה זירה מרכזית להתמודדות עם שברים אלו.

מנהיגות במעבר

משבר הקורונה האיר על חולשתה של המנהיגות המסורתית באוכלוסייה הפלסטינית והחרדית בהתמודדותה עם האתגרים של העידן הנוכחי, בייחוד כאשר נחלשים ממדי האחיזה והפיקוח של ההנהגה הפוליטית על זרימת המידע מחברת הרוב ואליה. הקורונה יצרה צורך במנהיגות בעלת כלי עבודה ויכולת ארגון והסברה שלא קיימים אצל המנהיגות המסורתית. במקרה של מזרח ירושלים מדינת ישראל גם לא אפשרה למנהיגות הפוליטית הפלסטינית (המזוהה עם הרשות הפלסטינית) להיכנס לתפקיד הזה. בתוך הוואקום שנוצר התאפשרה עלייתה של הנהגה מקומית, שכונתית ואזורית, כדוגמת רבני השכונות בקהילות

החרדיות או מנהלי המנהלים הקהילתיים בשכונות הפלסטיניות. כמו כן, התאפשרה עלייתם של מנהיגי חברה אזרחית, פעילים חברתיים ומנהלי ארגונים בשני חלקי העיר, אשר קיבלו עליהם את האחריות והובילו מפעלי הסברה, סיוע ותמיכה לאוכלוסייה המקומית. בניגוד לדרג הפוליטי הוותיק והמסורתי, מגלה המנהיגות החדשה אוריינות טכנולוגית, היכרות עם החברה הישראלית הכללית ועם מוסדותיה השלטוניים ונכונות לאגם את כל המשאבים הקיימים למען בריאות הקהילה. ניתן לומר אפוא שמשבר הקורונה חשף באחת את חוסר הכשירות של המנהיגות המסורתית בחברה החרדית והפלסטינית וחשף והנכיח את פועלה וחשיבותה של המנהיגות האזרחית־מקומית החדשה. למנהיגות זו, אם תמשיך לאחוז במושכות ההנהגה הקהילתית, יהיה תפקיד מכריע בקידום יחסי גומלין חדשים בין הקבוצות בעיר.

לקראת סדר חברתי חדש?

הקורונה העבירה את ירושלים תהליך היכרות מואץ בין הציבור הכללי והציבור החרדי. הפערים ותפיסות העולם השונות, כמו גם אורח החיים, הערכים ומקורות הסמכות השונים צפו בתקופת הקורונה ועלו בצורה קיצונית ומובחנת. מחד גיסא, נחשפה האוכלוסייה הכללית להיררכיית הסמכות של האוכלוסייה החרדית, למושג "דעת תורה" ולדרך שבה מנהיגים הרבנים השונים את הקהילות החרדיות בירושלים בפרט ובישראל בכלל. גם אורח החיים השונה של האוכלוסייה החרדית, אירועים דתיים וקהילתיים ואף שגרת היום־יום החרדית, הפכו נגישים יותר לישראלי המצוי, שנחשף בתקופת הקורונה למנהגי התפילות, הלימוד בישיבות, הטישים והחתונות בחצרות האדמו"רים ועוד. מאידך גיסא, האוכלוסייה החרדית מצאה עצמה מתמודדת במשך זמן קצר עם שאלות מהותיות הנוגעות לדרך החיים, להנהגה וליחס למודרנה. בתקופת הקורונה נחשפו חרדים רבים למומחים מקצועיים בתחומי הרפואה והמדע, לתהליך קבלת ההחלטות בדמוקרטיה הישראלית, לנגישות שמעניקה הטכנולוגיה במגוון תחומי החיים, ובראש ובראשונה לדרך שבה האוכלוסייה החרדית קשורה בקשר משמעותי לכלל החברה בישראל בהתמודדות הקולקטיבית עם המגפה החדשה. הבידול הגאוגרפי הוולונטרי שנתפס חיובי עבור החרדים בירושלים, המעדיפים להתגורר בקרב בני קהילותיהם, הפך בתקופת הקורונה לבידול חברתי־תודעתי שלילי, בסגרים הנקודתיים על השכונות החרדיות. השינויים הפנימיים שעוברת החברה החרדית בירושלים מתקיימים לצד השינויים ביחסה לאוכלוסייה הכללית, וההתמודדות עם מגפת הקורונה דרשה עליית שלב בשני מישורים אלה בזמן קצר. מצד אחד, נדרשו הרשויות להתאמה מהירה של מסרים, הנחיות ואכיפה לאוכלוסייה החרדית יוצאת הדופן, שאורחות חייה ומאפייניה ייחודיים ושונים מהאוכלוסייה הכללית. מצד אחר, נדרשו החרדים לגשר על פערים תקשורתיים, טכנולוגיים וחברתיים כדי לקבל גישה למוקדי

קבלת ההחלטות ולהשתלב במערך ההתמודדות עם המגפה. חשיבות השמירה על חיי הקהילה החרדיים התחדדה לצד ההבנה ההולכת וגוברת בדבר החשיבות במעורבות בחיי הקהילה המשותפים בירושלים, הצורך להדביק את הקצב של האוכלוסייה הכללית בחיי היום־יום מבחינה תקשורתית, כלכלית וטכנולוגית ו'לתפוס מקום סביב השולחן' כדי לוודא שמירה על זכויותיהם של החרדים לצד שימור אורחות חייהם.

עלייתה של המדינה

עד אירועי האינתיפאדה הירושלמית של השנים 2014–2015 היו כוחות השוק החופשי הגורם העיקרי בייצור המרחב המשותף בין יהודים וערבים בירושלים העכשווית. בעוד העירייה נקטה במדיניות של אי עשייה לנוכח המתחים והאלימות בין הקבוצות, המדינה עסקה בעיקר בענישה ובהעמקת ממדי השליטה במזרח ירושלים. היו אלו אנשי עסקים, מנהלי קניונים ובתי קולנוע אשר ראו את הפלסטינים כשוק צרכנים רצוי ובכוח עבודה יעיל (וזול) בעיר. המהומות שפרצו במזרח ירושלים לאחר רצח אבו חדיר ולנוכח המלחמה בעזה האירו את הצורך בהתערבות ממסדית שבאה לביטויה בתוכניות ממשלתיות להשקעת כ־2 מיליארד ש"ח לשיפור התשתיות הפיזיות והחברתיות וקידום ישראליזציה במזרח ירושלים (מתוקף החלטות הממשלה 2684 ו־2790). הדומיננטיות של המדינה — דרך משרד הבריאות, פיקוד העורף, משרד האוצר והביטוח הלאומי בטיפול במשבר הקורונה בישראל — מחזקת את אותה המגמה של התעצמות הגורם הריבוני הארצי בתהליכי התערבות במזרח ירושלים שאינם ביטחוניים־פוליטיים. החשיפה הגוברת של הפלסטינים במזרח העיר לעוצמה "הרכה" של ישראל, במקביל להמשך נוכחות העוצמה הקשה של הצבא, מג"ב והמשטרה, יוצרת נוכחות חזקה מאי פעם של מדינת ישראל בחיי היום־יום. בתקופה זו המדינה הופכת למתווך העיקרי בין מזרח ירושלים למרחב הישראלי.

גם לעיריית ירושלים תפקיד מרכזי בהובלת המאמצים להתמודדות עם הקורונה הן במזרח ירושלים והן ברחוב החרדי. ראש העיר ליאון זכה לשבחים מתושבי העיר המזרחית על התייחסותו הבלתי אמצעית לצרכים היום־יומיים, לזהותם הדתית וכן לקשיי ההתמודדות עם המגפה. בכלל, תהליכי הישראליזציה במזרח ירושלים באמצעות המוסדות העירוניים והארציים קיבלו רוח גבית משמעותית מאוד בתקופת הקורונה, ולתהליכים אלו השפעה עקיפה חשובה מאוד על היחסים בין מזרח העיר ומערבה. מצד אחד, נוצרת נורמליזציה לשילוב במערכות הישראליות ודחיקה נוספת של המוסדות הפלסטיניים הלאומיים. גורמים אלו מעודדים מעבר לבגרות ישראלית, ללימוד עברית, להשתלבות בשוק התעסוקה הישראלי, והתוצאה של צעדים אלו הם ממשקים גוברים ומורכבים יותר עם החברה הישראלית. מצד שני, עד כה הביאו תהליכי הישראליזציה גם להגבהת החומות הפוליטיות

ולחיזוקן, וראייה לכך היא חוסר השינוי בדפוסי ההצבעה לעיריית ירושלים. ניסיון העבר מוכיח כי שילוב "מלמעלה" עשוי דווקא להביא לעיצוב זהות לאומית פלסטינית מקומית חזקה יותר, שלא מוותרת על שימוש בכלים מגוונים ויעילים במאבק נגד האפליה והדיכוי על רקע לאומי.

ביטויי סולידריות א־סימטרית

ייחודה של מגפת הקורונה בהקשר הישראלי הוא שמדובר במשבר חירום כלל ארצי בעל אופי אזרחי, בניגוד לאופיים הביטחוני או המדיני של רוב המשברים במדינה. עובדה זו, כפי שהראנו במסמך, אפשרה לפלסטינים תושבי העיר להיעזר בגורמים בממשל הישראלי ובחברה האזרחית היהודית ולשתף עימם פעולה באופנים שבשגרה היו נתפסים כטאבו הפוגע בהתנגדות לשלטון הישראלי במזרח ירושלים. בכך הנגיף הפשיט באופן זמני, גם אם שטחי, את תושבי העיר מזהותם הלאומית או הדתית, בהדגישו את האנושיות המשותפת. חוסר היכולת לנתק את חלקי העיר זה מזה או לבודד באופן מוחלט שכונות ועובדים, הקשורים במרקם כלכלי־פונקציונלי אחד, העצים אף הוא את הצורך בשיתופי פעולה חוצי מגזרים בהתמודדות עם הנזקים הכלכליים והחברתיים. שיתופי הפעולה השונים בחברה, גם אם מעטים מבחינה כמותית, הם משמעותיים מבחינה סמלית, והתאפשרו על רקע עשור שבו התגבשה רשת חוצת מגזרים של פעילים חברתיים, שמטרתה לייצר זהות אזרחית־עירונית משותפת במרווח הצר שנותר בין מנגנוני הבידול הלאומיים והדתיים הפועלים בעוצמה רבה בעיר. אולם על רקע אי השוויון העמוק בעיר, שיתופי הפעולה התרחשו אף הם באופן א־סימטרי, ובאו לידי ביטוי בעיקר בסיוע של מזון, מידע וכוח אדם מתנדב ממערב ירושלים (החילונית בעיקר) אל מזרח ירושלים. עובדה זו מקרינה על תקרת הזכוכית הנמוכה של בניית גשרים בירושלים בתנאים של אי שוויון פוליטי, כלכלי וחברתי מתמשך. אם כן, הקורונה הייתה שעת מבחן ראשונה לפוטנציאל הגלום בחברה אזרחית משותפת ומגבלותיה. למרות היקף הפעילות המצומצם, עשויות ההצלחות המקומיות לקבוע תקדימים חדשים לעתיד לבוא, ועימם ההבנה כי חוסן עירוני חברתי עשוי להגיע רק משיתופי פעולה וסולידריות בין־קבוצתית.

* * *

לסיכום, השפעתם החברתית־פוליטית של משברים בדוגמת הקורונה יכולה להתגלם בשינוי דרך או בהאצת תהליכים קיימים. העדויות שהבאנו במסמך זה מלמדות שהשפעת המשבר על מרקם היחסים בין הקבוצות בירושלים מסמנת האצה של מגמות שהחלו בעשור האחרון. הנתונים הגאוגרפיים והפוליטיים לא השתנו, פלסטינים וחרדים חיים בירושלים

בצפיפות ללא מענה מספק לצרכים הגואים בתחומי הדיור והתעסוקה. הפלסטינים מוגבלים גאוגרפית על ידי חומת ההפרדה משלושה כיווני הרוח, פרט למערב. גם מעמדה הפוליטי הנחלש של הרשות הפלסטינית אינו צפוי להשתנות בטווח הזמן הנראה לעין. בקרב הקהילות החרדיות, כניסת הטכנולוגיה לבתים הפרטיים, החשיפה הגוברת לעולם החילוני, הוואקום שנותר לאחר הליכתם של גדולי הדור הקודם — כל אלו אינם צפויים אף הם להשתנות בעתיד הקרוב. תהליכים אלו הביאו בעשור האחרון לעירוב מרחבי גובר של המרחב הציבורי בירושלים, בדגש על מערב ירושלים הלא־חרדית, שהפכה מגוונת יותר מבחינת הנוף האנושי בהרכב דיירי השכונות, המועסקים, הצרכנים ומשתמשי הפארקים ואתרי הפנאי והנופש השונים. תהליכי העירוב המרחבי הללו התרחשו ללא ההתערבות של המדינה או של העירייה, כאשר הסכסוכים הבין־קהילתיים בין יהודים וערבים או בין חילונים לחרדים עדיין מאופיינים בפחד, בחוסר אמון וגם באלימות.

לכאורה נראה כי מגפת הקורונה, אשר מחלישה את חשיבות המרחב הציבורי הפתוח ומצמצמת את מרחבי הפעילות של התושבים מחוץ לביתם, פועלת בטווח הקצר לצמצום העירוב המרחבי. אולם התהליכים הפנים קהילתיים המתרחשים בקהילות הפלסטיניות והחרדיות, התעצמות החברה האזרחית ומגמות הישראליזציה, מעידים כי לטווח הארוך השילוב המרחבי ויחסי הגומלין בין בני קבוצות שונות עומדים להתגבר ולהסתעף בשנים הקרובות. הקהילה הלא־חרדית — החילונית, המסורתית או הדתית — אשר מכונה במחקרים השונים "האוכלוסייה הכללית", אינה פועלת באופן סביל, ומרכיביה השונים מגיבים בצורות שונות לשינוי הדרמטי במרחבים הביתיים שלהם בירושלים ולתחושת "המצור" שחווים רבים ממנה למולו. האוכלוסייה החילונית, למשל, מגיבה במקרים רבים לשינוי במרחב בהגירה שלילית או במאבקי בלימה שכונתיים. האוכלוסייה הדתית עמלה על התחזקות מעמדה הפוליטי בעיר ונאבקת עם האוכלוסייה החרדית על השליטה בבתי כנסת, במשאבים עירוניים ובעמדות פוליטיות. לעיתים, קהילות החיות בשכונות "התפר" במזרח ירושלים, דוגמת פסגת זאב או ארמון הנציב, נאבקות בגלוי נגד נוכחות של פלסטינים בשכונות. תגובות אלו מעידות על הפוטנציאל הנפיץ בתהליכי העירוב המרחבי, בשעה שאלו מתנהלים ללא התערבות מוסדית וללא ניסיון לתת להם פרשנות חיובית, למסד תהליכי גישור ולחנך לסובלנות ולהכלה. משבר הקורונה מציף מחדש את הצורך במעורבות גוברת של המגזר הציבורי והאזרחי בשיפור היחסים בין הקבוצות בעיר ובהתמודדות לא רק עם ההשלכות הכלכליות־חברתיות השליליות שיישארו עמנו לאחר המשבר, אלא גם עם השברים וההזדמנויות שנוצרו במרקם החברתי המורכב של ירושלים.

מקורות

ספרים ומאמרים

בנבנישתי, מ' (1973). **מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת**. ויידנפלד וניקולסון.

בנבנישתי, מ' (1981). **ירושלים: עיר ובלבה חומה**. הקיבוץ המאוחד.

גונן, ע' וחסון, ש' (1997). **המתח התרבותי בין יהודים בירושלים**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

הורוביץ, א' (2020, 24 ביולי). כך הפכו החרדים לשעיר לעזאזל הישראלי בימי הקורונה. **מקור ראשון**. https://www.makorrishon.co.il/magazine/249567/

הלפרין, ע' ואחרים (2020). **כיצד משפיעה הקורונה על היחסים בין הקבוצות בישראל**. מרכז אקורד ומעבדת PICR. https://achord.huji.ac.il/corona_as_an_opportunity

הרמן, ת' וענבי, א' (2020).**השלכות הקורונה על החברה החרדית**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. https://www.idi.org.il/articles/31526

וייס, א' (2020). **תמונת מצב המדינה תרשימים בנושאי חברה וכלכלה בישראל**. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/pon2020heb.pdf

זיכרמן ח' וכהנר, ל' (2012). **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חושן, מ' (עורכת) (2020). **שנתון סטטיסטי לירושלים 2020**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

חסון, ש' (1999). **חרדים וחילונים בירושלים בעתיד: תסריטים ואסטרטגיות**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

חסון, ש' (2007). המאבקים על דמות ירושלים. **ארץ־ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, כ"ח**, 389–397.

טובמן, ב' (1995). **ראי רחוק: המאה ה־14 הרת הפורענויות**. הוצאת דביר.

כהנר, ל' ומלאך, ג' (2019). **שנתון החברה החרדית 2019**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לביא, א' ואחרים. (2020). **החברה הערבית בישראל בצל מגפת הקורונה**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. https://www.inss.org.il/he/publication/coronavirus-and-the-israeli-arabs/

מלאך, ג' וגורבט, ר' (2020) **הקורונה יצרה הזדמנות לשינוי במגזר החרדי**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. https://www.idi.org.il/articles/31820

מלאך, ג', הרמן, ת' וענבי, א' (2020). **משבר האמון של הצעירים החרדים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. https://www.idi.org.il/articles/32566

מלחי, א', מלאך, ג' ופרידמן, ש' (2020). **כיצד מתמודד המגזר החרדי עם נגיף הקורונה?** המכון הישראלי לדמוקרטיה. https://www.idi.org.il/articles/31128

משרד הבריאות. (2020). **ריכוז נתוני קורונה בישראל**. https://www.gov.il/he/departments/guides/information-corona?chapterIndex=1

עיריית ירושלים. (אפריל 2020). **פעולות עיריית ירושלים בתקופת משבר "הקורונה"**. האגף למדיניות ותכנון אסטרטגי.

עיריית ירושלים. (מאי-יוני 2020).**סיכום סקר חוסן**. האגף למדיניות ותכנון אסטרטגי. (מצגת מסכמת – מסמך פנימי)

רוח חדשה. (2020). **תרבות**. https://new-spirit.org.il/he/activities/%D7%AA%D7%A8%D7%91%D7%95%D7%AA/

פורזיקי, נ' (2020). **תעסוקה בירושלים ובזמן הקורונה: נתונים ומגמות**. ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

צחור־שי, א' וקסיר, נ' (2020). **על קורונה, צפיפות וערים חרדיות**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קורח, מ' וחושן, מ' (2020). **על נתונייך ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

רגב, א' (2020). **כיצד תושפע בלכלת המגזר החרדי ממשבר הקורונה?** המכון הישראלילדמוקרטיה. https://www.idi.org.il/articles/31399

רומן, מ' (1984). **זיקות ויחסי גומלין כלכליים בין יהודים לערבים בירושלים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

רומן, מ' (1992). השפעת האינתיפאדה על יחסי יהודים–ערבים בירושלים. **המזרח החדש, ל"ד**, עמ' 162–177.

רמון, א' ולהרס, ל' (2014). **מזרח ירושלים, קיץ 2014: מציאות נפיצה והצעות למדיניות ישראלית**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

שטרן, מ' (2010). **בשדות זרים: דפוסי אינטראקציה בין ישראלים ופלסטינים במתחמי מסחר מעורבים בירושלים**. מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שטרן, מ' (2015). **שילוב תעסוקתי במציאות נפיצה: תושבי מזרח ירושלים בשוק העבודה העירוני**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

שטרן מ' (2019). **הפריפריה הישראלית החדשה: מזרח ירושלים בעידן פוסט־אוסלו**. מכון וולטר ליבך, אוניברסיטת תל־אביב.

שטרן מ' ואסמר, א' (2017). **מבעד לתקרת זכוכית: פלסטינים וישראלים בשוק העבודה בירושלים**. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

שטרן מ' ויעקובי, ח' (2020). **זהות מעמדית במרחב אתנו־לאומי: חילונים, חרדים ופלסטינים בגבעה הצרפתית בירושלים**. מכון תמי שטינמץ, אוניברסיטת תל־אביב.

שלמה, א. (2017). ממשולה של ירושלים המזרחית בתקופת פוסט־אוסלו. **תיאוריה וביקורת, 48**, עמ' 127–150.

Barry, J. M. (2005). *The great influenza: The epic story of the deadliest plague in history*. Penguin.

Cohn Jr, S. K. (2007). The Black Death and the burning of Jews. *Past and Present, 196(1)*, 3-36.

Croucher, S. M., Nguyen, T., & Rahmani, D. (2020). Prejudice toward Asian Americans in the COVID-19 pandemic: The effects of social media use in the United States. *Frontiers in Communication, 5*, 39.

Evans, R. J. (2005). *Death in Hamburg: Society and politics in the cholera years*. Penguin Group US.

Gidda, M. (2020). BAME people disproportionately targeted by coronavirus fines. *Liberty Investigates*. https://libertyinvestigates.org.uk/articles/bame-people-disproportionately-targeted-by-coronavirus-fines

Jetten, J., Reicher, S., Haslam, A., & Cruwys, T. (2020). A social identity analysis of COVID-19. *Together apart. The psychology of COVID-19*, 20-31.

Roberto, K. J., Johnson, A. F., & Rauhaus, B. M. (2020). Stigmatization and prejudice during the COVID-19 pandemic. *Administrative Theory & Praxis, 42(3)*, 364-378.

Templeton, A., Guven, S. T., Hoerst, C., Vestergren, S., Davidson, L., Ballentyne, S., ... & Choudhury, S. (2020). Inequalities and identity processes in crises: Recommendations for facilitating safe response to the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology, 59(3),* 674-685.

Zelkin, M. (2006). Social Status and Authority in 19th Century Lithuania Jewish Communities. In: Verbickiene, J. et al. (eds.), *Central and east europeanjews at the crossroads of tradition and modernity*(pp. 174-187). Vilnius: The Center for Studies of East European Jews.

החלטות ממשלה

החלטת ממשלה מספר 4978 – הכרזה על אזורים בעיר ירושלים כ"אזור מוגבל" לפי תקנות שעת חירום (נגיף הקורונה החדש) (אזור מוגבל), התש"ף-2020. 12 באפריל 2020. https://www.gov.il/he/departments/policies/dec4978_2020

החלטת ממשלה 4990 – הכרזה על אזורים בעיר ירושלים כ"אזור מוגבל" לפי תקנות שעת חירום (נגיף הקורונה החדש) (אזור מוגבל), התש"ף-2020. 16 באפריל 2020. https://www.gov.il/he/departments/policies/dec4990_2020

החלטת ממשלה 5027 – הכרזה על שכונות בירושלים ובחורה, הארכת הכרזה של אזור בבית שמש וסיום הכרזה של אזורים בבית שמש ובנתיבות כ"אזור מוגבל"

לפי תקנות שעת חירום (נגיף הקורונה החדש) (אזור מוגבל), התש"ף-2020. 30 באפריל 2020 https://www.gov.il/he/departments/policies/dec5027_2020

החלטת ממשלה 5040 – הארכת הכרזה על שכונות בירושלים, בבית שמש ובחורה כ"אזור מוגבל" לפי תקנות שעת חירום (נגיף הקורונה החדש) (אזור מוגבל), התש"ף-2020. 3 במאי 2020. https://www.gov.il/he/departments/policies/dec_5030_2020

פרסומים ממשלתיים והודעות לתקשורת

הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל, האגודה לזכויות האזרח בישראל (27 באפריל 2020). **מכתב לשר לביטחון פנים, גלעד ארדן.** https://01368b10-57e4-4138-acc3-01373134d221.usrfiles.com/ugd/01368b_6be33750f6b545e885612b447f59f756.pdf

הוועדה לפניות הציבור. (יוני 2020). **יו"ר הוועדה לפניות הציבור ח"כ יעקב טסלר: "רק 5.6% מתקציב ההסברה בקורונה, הופנה למגזר החרדי. לא מדובר פה בקמפיין פרסומי למוצרים, אנחנו עוסקים בהצלת חיי אדם".** אתר הכנסת. https://did.li/C37ql

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (יוני 2016). **פרסום מספר 1640 – מיומנות בוגרים בישראל 2014-2015.** https://meyda.education.gov.il/files/Rama/PIAAC_Report.pdf

משרד הבריאות. (מרץ 2020). **הנחיות חדשות לאוכלוסייה** [הודעה לתקשורת]. https://www.gov.il/he/departments/news/11032020_21

משרד הבריאות.(אפריל 2020). **גם הילדים מתגייסים למאבק בקורונה: משרד הבריאות ממשיך בקמפיין אינטנסיבי במגזר החרדי, יממה לליל הסדר** [הודעה לתקשורת]. https://www.gov.il/he/departments/news/07042020_5

משרד התקשורת.(2020). **דוח שימושים באינטרנט בתקופת הקורונה** [הודעה לתקשורת]. https://www.gov.il/BlobFolder/news/18052020/he/using_internet_corona.pdf

משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי. (1 ביוני 2020). **מאפייני העובדים המושבתים.** https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/

periodic-review-01062020/he/weekly_economic_review_periodic-review-01062020.pdf

משרד האוצר, אגף הכלכלן הראשי. (ללא תאריך). **פערים חברתיים־כלכליים ומגזריים במידת המוכנות להוראה מרחוק במערכת החינוך**. https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/periodic-review-28062020/he/weekly_economic_review_periodic-review-28062020.pdf

משרד הבריאות. (6 באפריל 2020). **עיקר התחלואה בקורונה בירושלים ממוקדת במספר שכונות צפופות בעיר**. מרכז המידע והידע הלאומי למערכה בקורונה, מסמך מספר 20. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/report-n20-jerusalem-covid19-status/he/research-report_report-n20-Jerusalem-covid19-status.pdf

משרד הבריאות. (23 באפריל 2020). **התחלואה בירושלים מוסיפה להתרכז בשכונות החרדיות; נדרש בירור של חומרת המצב במזרח העיר**. מרכז המידע והידע הלאומי למערכה בקורונה, מסמך מספר 64. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/report-n64-morbidity-in-jerusalem/he/research-report_report-n64-morbidity-in-jerusalem.pdf

צוות המומחים המייעץ למל"ל להתמודדות עם מגפת הקורונה. (מאי 2020). **דו"ח מסכם: ראייה שלמה לניהול השוטף של המגפה, דו"ח מס' 6**. http://www.weizmann.ac.il/physics/waxman/sites/physics.waxman/files/uploads/Corona/%D7%93%D7%95%D7%97%20%D7%9E%D7%A1%D7%9B%D7%9D.pdf

כתבות

אבן, י' ומרציאנו, ק' (2020). אלה הנתונים: כמה חרדים מאושפזים בבתי החולים בגלל קורונה. **חדשות 12**. https://www.mako.co.il/news-israel/2020_q1/Article-c3a328f0d472171027.htm

אחוות תורה. (2020). אחוות תורה: ח"כ משה גפני בהרצאת זום מיוחדת לאחוות תורה: החרדים והיחס למדינת ישראל. **YouTube**. https://www.youtube.com/watch?v=v_ax8c3Q3Cg&ab_channel=%D7%90%D7%97%D7%95%D7%95%D7%AA%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%94

אייזיקוביץ, י' (2020א). הסגר על אלעד הוא לא נגד הקורונה. הוא נגד החרדים. **המקום הכי חם בגיהנום**. https://www.ha-makom.co.il/post-yehuda-new-post/

אייזיקוביץ, י' (2020ב). לחשב מסלול מחדש. **העין השביעית**. https://www.the7eye.org.il/376981

אלקיים, א' (2020). בשר למהדרין בחסות קורונה – זליגת הטכנולוגיה לחברה החרדית. **כאן**. https://www.kan.org.il/Item/?itemId=78057

ארלוזורוב, מ' (2020). חרדים מתעקשים להידבק בקורונה – וזה עלול להביא את ישראל לפשיטת רגל. **דה מרקר**. https://www.themarker.com/coronavirus/.premium-1.9188920

ארלוזורוב, מ' (2020ב). המדינה פועלת נגד עצמה: מענק התעסוקה מפנה גב לחרדים ולערבים. **דה מרקר**. https://www.themarker.com/news/macro/.premium-1.8909180

בחדרי חרדים. (2020). משבר הקורונה: טאבלטים כשרים מיוחדים לילדי החינוך המיוחד. **בחדרי חדרים**. https://www.bhol.co.il/news/1088047

בן חיים, א', סגל, א' ואלי, י' (2020). דרעי: החרדים ממושמעים, יש הרבה נדבקים כי מבצעים הרבה בדיקות. **חדשות 13**. https://13news.co.il/item/news/domestic/health/aryeh-deri-corona-1134446

ברייטקופף, ח' (2020). "אכלו אצל השכנים": צפו בחתונה בהר נוף. **כיכר השבת**. https://www.kikar.co.il/351298.html

גרינווד, ח' (2020). מרד נגד הממשלה בציבור החרדי: "לא נעשה בדיקות, לא נשתף פעולה עם הסגר". **ישראל היום**. https://www.israelhayom.co.il/article/798175

גרינווד, ח' (2020ב). במי יבחרו העיתונאים החרדים – במגזר שלהם או ביושרה המקצועית? **ישראל היום**. https://www.israelhayom.co.il/article/810411

וייס, ע' (2020). תחקיר: כך הצליחו אלפי חרדים להגיע לירושלים בסגר. **כאן**. https:// www.kan.org.il/item/?itemid=78875

וייס, ע' (2020ב). "נגיף רוחני": כשהגמרא מעלה אבק, בחורי ישיבות חרדיות נושרים. **כאן**. https://www.kan.org.il/item/?itemid=75074

זקן, ד' (2020). פשרה: הלימודים בישיבות ימשיכו בקבוצות של עד עשרה תלמידים. **גלובס**. https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001321890

חילאי, ס' ונחשוני, ק' (2020). ברוזים ברחוב החרדי: "הישמעו להוראות משרד הבריאות". **Ynet**. https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5696851,00.html

טוקר, נ' (2020). ההשקעה בהסברה על קורונה לערבים ולחרדים – רק חצי ביחס לחלקם באוכלוסייה. **דה מרקר**. https://www.themarker.com/advertising/1.9059343

טל, ש' (2020). חדשות 13 הציגו תלמידים חרדיים על רקע התפרצות הקורונה בגימנסיה – והתנצלו. **אייס**. http://www.ice.co.il/media/news/article/780620

יערי, א' (2020). הנגיף החברתי. **ידיעות אחרונות**. https://www.yediot.co.il/articles/0,7340,L-5734268,00.html?fbclid=IwAR33PBT-Chj81l7qaeRh1MrbmP82EwgXDqYYXNwmvv3IMuzEerwuMA_NJSs

כהן, י. (2020). החרדים במעבירי מחלות: כך מתירים את דמנו. **הארץ**. https://www. haaretz.co.il/opinions/.premium-1.8699132

כהן, ע. (2020ב). אחד בפה ואחד בלב: התקשורת החרדית בקורונה. **סרוגים**. https://www.srugim.co.il/494408-%D7%90%D7%97%D7%93-%D7%91%D7%A4%D7%94-%D7%95%D7%90%D7%97%D7%93-%D7%91%D7%9C%D7%91-%D7%94%D7%AA%D7%A7%D7%A9%D7%95%D7%A8%D7%AA-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%A0

כיבר השבת. (2020). הערב, בשידור חי: משא הגרי"ג אדלשטיין. **כיבר השבת**. https:// www.kikar.co.il/355996.html

כספית, ב' ואלדד, א' (2020). יהודה משי זהב: "החרדים לא מבינים את המצב". **רדיו 103 fm**. https://103fm.maariv.co.il/programs/media.aspx?Zrqvn Vq=HLMMEH&c41t4nzVQ=EF

לביא־נשיאל, א' (2020). אין מנוס מחוזה חדש בין החרדים למדינת ישראל. **מעריב**. https://www.maariv.co.il/journalists/opinions/Article-794303

לוי, א' (2020). "נמאס כבר מהבדיחה של הסגר": לילה בשכונות החרדיות בירושלים שנכנסו לעוצר. **כאן**. https://www.kan.org.il/item/?itemid=77154

ללא מחבר. (2020). שידור חוזר: חובת השעה מאת מרן ראש הישיבה הרה"ג רבי גרשון אדלשטיין שליט"א. **דרשו**. https://www.dirshu.co.il/%D7%94%D7%A2%D7%A8%D7%91-%D7%91-2130-%D7%A9%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A8-%D7%97%D7%99-%D7%9E%D7%90%D7%AA-%D7%9E%D7%A8%D7%9F-

%D7%A8%D7%90%D7%A9-%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%99%D7%91%D7%94-%D7%94%D7%A8%D7%94/

לנסקי, נ' (2016). ליבה רותחת. **ישראל היום**. https://www.israelhayom.co.il/article/384567

מעריב אונליין. (2020). הקורונה בחברה החרדית: נתוני התמותה הם פי 3 ממה שצפוי. **מעריב**. https://www.maariv.co.il/corona/corona-israel/Article-794165

מעריב אונליין. (2020). רבע מהתושבים שלנו בבידוד, היה פה אירוע מתגלגל אבל הכל בשליטה. **מעריב**. https://www.maariv.co.il/corona/corona-israel/Article-754606

מערכת "כל העיר". (2020). חשיפת "כל העיר": בחצר האחורית של ירושלים לא חוששים להידבק ולהדביק; צפו בתיעוד מהחתונה החרדית שנערכה בבית וגן. **כל העיר**. https://www.kolhair.co.il/jerusalem-news/125440/

נחשוני, ק' (2020). אלפים הגיעו גם היום לישיבות: "לא מרגישים את הוראות הרבנים". **Ynet**. https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5695723,00.html

נחשוני, ק' (2020ב). הרב קניבסקי, שניות לפני ההוראה על קיום הלימודים לחרדים: "לא שמעתי על שום מגיפה". **Ynet**. https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5698287,00.html

נחשוני, ק' (2020ג). למידה מרחוק במגזר החרדי: 11 ילדים על קו טלפון. **Ynet**. https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5717962,00.html

פפר, א' (2020). פרשנות | פתיחת המוסדות הוכיחה: הקורונה הורגת את הסטטוס קוו עם החרדים. **הארץ**. https://www.haaretz.co.il/health/corona/premium-1.9244073

פרץ, ג' (2020). שערוריית הטלפונים הכשרים: הוגשה תלונה למבקר המדינה. אתר **גלובס**. https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001325471

פרקש, מ"י (2020). לעמוד על נפשנו. **צריך עיון**. https://iyun.org.il/article/haredi-rabbis-stance-on-corona/dealing-with-the-corona-crisis/

צ'רקנוביצקי, מ' (2020). משבר הקורונה מאיים על המודל הכלכלי של החברה החרדית. **שיחה מקומית**. https://www.mekomit.co.il/%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A8-%D7%94%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%A0%D7

%94-%D7%9E%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%A2%D7%9C-%D7%94%D7%9E%D7%95%D7%93%D7%9C-%D7%94%D7%9B%D7%9C-%D7%9B%D7%9C%D7%99-%D7%A9%D7%9C-%D7%94/

קלינגבייל, ס' (2020) הקורונה חיברה את החרדים לאינטרנט - ויצרה הזדמנות נדירה למהפכה תעסוקתית. **דה מרקר**. https://www.themarker.com/career/.premium-1.8906279

רבינוביץ, א' (2020). אדמו"רים ורבנים בכירים קיימו בחג תפילות בהשתתפות מאות חסידים. **הארץ**. https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.8770425

רבינוביץ, א' (2020ב). מאות תלמידי ישיבות של הפלג הירושלמי חזרו ללימודים בניגוד להנחיות. **הארץ**. https://www.haaretz.co.il/health/corona/.premium-1.8810670

שטרנבך, א' ואלי, י' (2020). מהומות במאה שערים: ילדה נפגעה מרימון הלם שהשליך שוטר. **חדשות 13**. https://13news.co.il/item/news/domestic/crime-law/crime/jerusalem-corona-1046659/

שרקי, י' (2020). הרב קנייבסקי: לפתוח את תלמודי התורה והישיבות. **חדשות 12**. https://www.mako.co.il/news-lifestyle/2020_q2/Article-2e16ca1f74e9171026.htm

שרקי, י' ונוסבאום, מ' (2020). עימותים במאה שערים: עשרות מתפרעים השליכו ביצים ואבנים על שוטרים – שהגיבו ברימוני הלם. **חדשות 12**. https://www.mako.co.il/news-law/2020_q2/Article-0fafe02cdb48171027.htm?sCh=e037f6f25bc49110&pId=1782175919

שרקי, י' ונוסבאום, מ' (2020ב). בניגוד להנחיות: המונים תועדו רוקדים סביב מדורות בירושלים ובני ברק. **חדשות 12**. https://www.mako.co.il/news-israel/2020_q2/Article-c828ebaf2250271026.htm?sCh=e037f6f25bc49110&pId=1782175919

תמרי, ל' (2020). "זה מרד": כך הפך הסגר על השכונות החרדיות בעיר לבלגן אחד גדול. **Mynet**. https://jerusalem.mynet.co.il/local_news/article/rycv7wa1P

נספח: רשימת מרואיינים

אבנר סעדון, מנהל האגף למדיניות ותכנון אסטרטגי, עיריית ירושלים

אברהם חיון, מנכ"ל עמותת סח"י

אהוד עוזיאל, יועץ מחקר ופיתוח מדיניות עירוני

אוסאמה גנאים, מנהל מחלקת חברה מזרח ירושלים, עיריית ירושלים

אחמד אסמר, רישום תלמידים ממזרח ירושלים באוניברסיטה העברית

אפרים, פעיל חברתי מהר נוף

אריאל מרקוס, מנהלת המודל הירושלמי, קרן ליבטאג

אריאלה צוויקל, מנהלת המחלקה לתרבות, חברה וספורט מזרח ירושלים, עיריית ירושלים

בן אברהמי, חוקר במכון ירושלים למחקרי מדיניות

בצלאל כהן, מנכ"ל האגודה לקידום החינוך

דאוד עליאן, מרכז עטאא למיצוי זכויות הפועל במזרח ירושלים

דבורי עמנואל, מנהלת פרויקטים, תושבת בית וגן

דובי מייזל, סמנכ"ל מבצעים באיחוד הצלה

דוד, חסיד תולדות אהרן

דניאלה זלצר, ארגון מצילי המזון

האני רית', מנהל מנהל קהילתי אבו תור במזרח ירושלים

ז'קי ג'מאל, יו"ר עמותת כולנא ירושלים

חגי שניר, מנכ"ל המרכז הבין־תרבותי בירושלים

חנין מג'אדלה, פעילה חברתית בארגוני מיצוי זכויות בירושלים

טלי, תושבת רוממה

יאיר אטינגר, כתב רשת כאן לענייני החברה הדתית והחרדית

יהודה משי זהב, יו"ר ארגון זק"א

יערה פיינר, קרן שחף בירושלים

יצחק טרכטנגוט, מנהל התוכניות לחרדים בג'וינט ישראל

מ', מנכ"ל רשת חינוכית בחברה החרדית

מליחה ז'גייר, חוקרת במכון ירושלים למחקרי מדיניות

ניר ינובסקי, חבר הנהלת מנהל קהילתי יובלים

ענבר בלוזר, מנכ"לית הקואליציה רשות הרבים

פואד אבו חאמד, רופא, יזם עסקי ומרצה במנהל עסקים

שמואל דרילמן, יזם עסקי וחברתי בחברה החרדית

חברי הוועד המנהל
מכון ירושלים למחקרי מדיניות

דן הלפרן, יו"ר

אורה אחימאיר
אברהם אשרי
פרופ' נאוה בן-צבי
דוד ברודט
פרופ' חנוך גוטפרוינד
רענן דינור
ד"ר אריאל הלפרין
רות חשין
סלי מרידור
ענת צור
גיל ריבוש
ד"ר אהוד שפירא

ליאור שילת, מנכ"ל המכון

מגפת הקורונה הכתה בירושלים בצורה חמורה ופגעה במיוחד במגזרים החרדי והפלסטיני בעיר, העצימה והחלישה סטראוטיפים קבוצתיים והביאה לשינוי זמני בדפוס היחסים בין המגזרים לבין מוסדות השלטון הישראלי. מסמך זה בוחן את השפעת המגפה על מרקם היחסים הבין-קבוצתיים בירושלים, בדגש על סיפורן של שתי קהילות ה"מיעוט" הירושלמיות - הקהילה הפלסטינית במזרח ירושלים והקהילה היהודית החרדית. המסמך מספר את סיפור התמודדותן של שתי הקהילות עם המגפה, ובפרט על המפגש בינן ובין הרשויות המנהלות את המשבר, השיח התקשורתי של החברה הישראלית הכללית כלפיהן ושגרת חיי היום-יום הייחודית להן בתקופת הקורונה.
מחקר זה מצטרף לסדרת מחקרים וסדנאות שמקיים מכון ירושלים למחקרי מדיניות בשיתוף קרן קונרד אדנאואר בישראל בתחום פיתוח מרחבים משותפים בעיר. פעילות המכון בתחום זה נעשית מתוך התפיסה כי צמיחתה ופריחתה של עיר כמו ירושלים, השרויה בסכסוכים לאומיים, דתיים ותרבותיים, תלויות בבניית חוסן חברתי בין-קבוצתי, זהות עירונית משותפת ויחסי תלות וגומלין שוויוניים בין הקבוצות.

ד"ר מריק שטרן, גאוגרף עירוני-פוליטי, חוקר ערים בסכסוך, פוליטיקה עירונית ויחסים בין קבוצות במרחב העירוני. חוקר במכון ירושלים למחקרי מדיניות, עמית פוסט דוקטורט במכון טרומן למחקרי שלום ובמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.
חני וייזר, בעלת תואר ראשון בתקשורת ומדע המדינה מאוניברסיטת בר אילן ותואר שני במנהל ומדיניות בחינוך מהאוניברסיטה העברית. כתבה את עבודת המאסטר שלה על קביעת מדיניות ציבורית בסוגיות שנויות במחלוקת, מקרה הבוחן של תוכנית הליבה בחינוך החרדי בישראל.

מכון ירושלים למחקרי מדיניות, שהוקם בשנת 1978, הוא מכון מחקר וחשיבה מוביל ומשפיע, המוציא מירושלים תורה חברתית, כלכלית ומרחבית בת קיימא. המכון הוא הכתובת אליה פונים מעצבי מציאות לבירור, קידום והגדרת סוגיות מדיניות, בישראל בכלל ובירושלים בפרט. מחקריו ופעילותו של המכון מסייעים למוסדות ולגופים לעצב וליישם מדיניות חדשנית ואפקטיבית, ומביאים את ירושלים, על מגוון מרכיביה, אל העולם ואת העולם לירושלים. ירושלים מהווה עבור המכון מקור השראה, שדה מחקר, מעבדה ומרחב יעד להשפעה. פיתוח העיר לטובת מגוון תושביה, אוהביה ומאמיניה, חיזוק מעמדה הגלובלי ומינופה עומדים בראש סדר היום של המכון. עשייתו של המכון יוצאת מירושלים למעגלים רחבים יותר בישראל ובעולם וחוזרת אליה על מנת לתרום לעיר ולתושביה.

מכון ירושלים למחקרי מדיניות
רחוב רד"ק 20, ירושלים 9218604 **טל** 02-5630175 **פקס** 02-5639814
דוא"ל INFO@JERUSALEMINSTITUTE.ORG.IL
WWW.JERUSALEMINSTITUTE.ORG.IL